

Síron túli üzenet

Előszó helyett

E sorokat már a temetés után írom. Felkért a szerkesztő, hogy előszóval vezessem be a Petőfi Körre emlékező tudományos ülés *hiteles* jegyzőkönyvét. Amikor az itt olvasható bevezető előadásomat ez év március 18-án elmondottam, még nem tudtam, hogy néhány nap múlva a kihantolás tanújaként szembesülök Nagy Imre összedrótózott csontvázával, Losonczy Gézának a boncolás során kettéfűrészelt koponyájával, Gimes Miklós és Maléter Pál egymásra zsúfolt tetemével, Szilágyi József bokacsontjára erősített fémlappal. A tudományos elemzést az elmúlt pontosan egynegyed év alatt háttérbe szorította az emóció és a barátaink, egykori elvtársaink teteme fölött marakodó politika. 1989. június 18-án nem tudok előszót írni.

Így is tisztelettel és szeretettel gondolok arra a sok száz egykori „petőfikörösre”, az 56-os pártellenzék „veteránjaira”, az emlékülés felszólalóira, akik hol elemző intellektualitással, hol megrendüléssel szóltak fiatalságunkról, amely meg- és kiérlelte gondolkodásunkat és további magatartásunkat. Legalább két fontos kérdéskörben alakult ki valószínűleg közmegegyezés. Először a tekintetben, hogy a pártellenzék legfontosabb fórumaként funkcionáló Petőfi Körnek melyek voltak valóságos céljai és hogy résztvevőit milyen nézetek és érzelmek motiválták, másodsor abban, hogy a Petőfi Kör, mint az 56-os ellenzékiek („revizionisták”) mozgalma, nem újítható meg, nem szervezhető újjá.

Amikor 1988 nyarán felmerült a tudományos emlékülés megrendezésének gondolata, néhányan még merésznek vélték az ötletet, 1989 márciusában pedig többen úgy vélték, hogy a politikatörténelem már meghaladta a megvitatandókat. Egy kérdés azonban – a források hiányának következtében is – részben megoldatlan maradt: miként vélekedett az a Nagy Imre – akinek programját zászlajára tűzte a kör és akit politikai mintaképűl választott – a körről, amelynek tevékenységétől távol tartotta magát. És a temetés előestéjén a Kossuth Rádióból saját hangján üzent a síron túlról, a vádlottak padjáról a halálba menő. Elégtétel gyanánt is jegyezzük ide az elhangzottakat:

„...az az eszmei politikai harc, amit [vívott] az ellenzék – így kell neveznem, mert kialakult egy ellenzék, amiről az MSZMP határozata is beszél, Kádár is beszél, engem egy „Nagy Imre–Losonczy szárny”-nak minősít ebben az ellenzékben, de ő magát az ellenzékkel azonosítja is, annak a pozitív szerepéről beszél egész '56 nem tudom melyik hónapjáig –, ez a pártellenzék, ez a párt ügye és nem másoké. Tehát én ilyen értelemben beszéltem: én nem vagyok hajlandó senkivel, semmiféle, sem más pártokkal, sem más pártok képviselőivel vagy embereivel pártügyekről tárgyalni és ellenzéki mozgalmat kiszélesíteni olyan értelemben, hogy ez túlmegy már a pártellenzék keretein. És megmondtam a véleményemet ezzel kapcsolatban, amikor olyan javaslatokat tettek, hogy én Justusszal, más szociáldemokratákkal lépjek kapcsolatba; nem léptem. Egyetlen eggyel kapcsolatba [sem].

A pártellenzékre vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy a pártellenzék az egy ilyen széles tömeget átfogó valami volt, amelynek az elvi alapja ugyancsak a párt politikája volt, mégpedig a júniusi határozat. Szóval a pártellenzék nem lehet úgy nézni, úgy tekinteni, mint amely a párt politikájával szemben állt. Nem állt szemben. [A] szerencsétlenség az volt, hogy a párt politikájában egy ilyen kettősség volt: volt a júniusi határozat, amit a párt elfogadott a maga politikai platformjának és azt hangoztatta, hogy ma is azon az állásponton áll – és volt a márciusi határozat. A kettő persze tűz és víz, és nem lehet összeegyeztetni: vagy az egyik, vagy a másik. Ez a kettősség volt az, ami megzavarta a párt egységét és igen széles ellenzéki mozgalmat hozott létre. Az ellenzék tehát a júniusi platformon kívánta folytatni a párt politikáját, szemben a márciusi párthatározattal, amellyel nem értett egyet. [Ennek] az összefogására, valamiféle illegális szervezetre senki, semmiféle javaslatot nem tett. Nem volt egyáltalán semmiféle egyetértés a kérdések elbírálásában. Nem ismerték sokan – én ismertem, mások nem ismerték – a júniusi határozatot. Szóval itten egy ilyen eszmei zűrzavar volt.

A Petőfi Kör, az én véleményem szerint, különösen abban a szakaszban, amikor a pártnál, a párt politikájában ez a kettősség nyilvánult meg és a párttagság körében tisztázatlan problémák voltak, igen hasznos szolgálatot tett sok tekintetben [mármint a Petőfi Kör munkája]. A történelmi vita szerintem nagyon hasznos volt, pedig ott, ugye, elvi kérdések voltak, a marxizmus–leninizmus kérdései, amelyek a párt kérdései. A történelmi vita, a filozófiai vita, agrár-vita, aztán a régi párttagok találkozója az új értelmiséggel: igen komoly, pozitív viták voltak, amelyeket – én kettőnek láttam az anyagát, a többiét nem, csak hallásból ismertem – mindenesetre én pozitívnak értékeltem. Az egyetlen vita a Petőfi Körben, amely szerintem is elfajult, amely már túlment azokon a kereteken, amelyet egy ilyen vitafórumon, amilyen a Petőfi Kör is volt – tartania kellett volna: ez a sajtóvita volt. És a Petőfi Kör tevékenységét én következményének látom annak a politikának, amely márciusban lényegében a régi június előtti politikához való visszatérést jelentette. Ebből fakadt. Lehetnek persze – amit én nem ismerek – igen komoly negatívumai, de az, hogy a párt égisze alatt ment, a pártvezetés befolyt a Petőfi Kör működésébe, az bizonyos.”

Budapest, 1989. június 18.

Hegedűs B. András

Magyar Világ 1989/8

Petőfi Kör

a reformmozgalom fóruma 1956-ban*

I.

Fodor Gábor Péter**:

Tisztelt Hallgatóság!

Köszöntöm Önöket a *Petőfi Kör, a reformmozgalom fóruma 1956-ban* című tudományos emlékülésen. Az ülés felett védnökséget vállaló és a 33 évvel ezelőtti Petőfi Körrel vélhetően szellemi rokonságot érző szervezetek, a Fényes Szellők Baráti Köre, a Fialat Demokraták Szövetsége, a Magyar Demokrata Fórum, a Nyilvánosság Klub, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Történelmi Igazságtétel Bizottság, az Új Március Front és a FIDESZ, a Fialat Demokraták Szövetsége nevében örömet fejezem ki, hogy ez az emlékülés létrejött. Az emlékülés első részében a felkért hozzászólókat: Hegedűs B. András, Kosáry Domokost, Lakatos Istvánt és Vásárhelyi Miklóst fogják hallani. Ezután szünetet tartunk. A szünet után pedig hozzászólások, illetve az elhangzottakkal, illetve a Petőfi Kör tevékenységével kapcsolatban vita következik. Arra szeretnék kérni mindenkit, hogy azok, akik szeretnének hozzászólni, azok szándékukat a szünetben vagy a szünetig hozzám írásban juttassák el. Egyúttal mindenkit arra szeretnék megkérni, hogy a hozzászólása körülbelül 10–15 percnél hosszabb ne legyen. Akkor most elsőként hadd adjam át a szót Hegedűs B. Andrásnak. (Taps)

97

Hegedűs B. András***: Tisztelt Hallgatóság! Kedves Barátaim!

Tudományos emlékülést tartunk, de emlékezéssel kell kezdenünk.

Halottainkra emlékezünk. Mindenekelőtt Tánzos Gáborra, aki nélkül a Petőfi Kör nem lett volna az, ami. Tánzos Gábor a Petőfi Kör egykori titkára 1979-ben, 51 éves korában önkézevel vetett véget életének.

Halottaink közé számoljuk mindazokat, akik vitavezetői vagy felszólalói voltak a Petőfi Kör rendezvényeinek. Teljességre nem törekedhetünk, mégis emlékezünk közülük Donáth Ferencre, aki az 1956. májusi közgazdasági vita, Mód Aladár, aki a történezművelés, Lukács Györgyre és Balogh Elemérre, akik a júniusi filozófiai vita és Markos Györgyre, aki az úgynevezett gazdaságföldrajzi vita vezetői voltak.

Emlékezünk Losonczy Gézára, az 1956. június 27-i sajtóvita egyik elnöke, aki 1957. december 21-én, máig tisztázatlan körülmények között a vizsgálati fogságban halt meg, és Péter Györgyre, aki a szeptemberi gazdasági vitát vezette és 1969-ben őrizetben halt meg, ugyancsak tisztázatlan körülmények között.

Emlékezünk Jóboru Magdára és Gosztonyi Jánosra, a pedagógusvita, Kiss Árpádra, az októberi műszaki fejlesztési vita vezetőire és Ferenczy Noémira, az Iparművészeti vita elnöke. Emlékezünk Hardy Gyula vegyészre, a Petőfi Kör vezetőségi tagjára.

Emlékezünk Pap Gáborra, nemzedékünk tragikus archetípusára, a „Kert-Magyarország” tanulmány írójára, aki 1956. november 2-án agyonlőtte magát.

* A Budai Vigadóban 1989. március 18-án tartott emlékülés jegyzőkönyve.

** Fodor Gábor Péter 1962-ben született Gyöngyösön. 1982–87 között az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán tanult. Jelenleg tudományos ösztöndíjas.

*** Hegedűs B. András 1930-ban született Budapesten. 1949–53 között a Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult. 1953–57 között az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanársegéd. 1956-ban a Petőfi Kör egyik titkára volt. 1959-ben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel vádjával 2 évi börtönbüntetésre ítélték. Jelenleg a Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ főmunkatársa és az Oral History Archivum egyik vezetője. – Az itt közölt előadása megjelent a Világosság 1989/7 számában. Ezúton mondunk köszönetet a Világosság szerkesztőségének, hogy hozzájárult az anyag újraközléséhez.

Felejthetetlen marad számunkra Kardos László és Mérei Ferenc, a Nékosz, illetve a pedagógiai vita akkoriban rehabilitált szereplői, Rajk Júlia, akinek első nyilvános felszólalásához – amelyben férje és más ártatlanul kivégzettek tisztességének helyreállítását követelte – a Petőfi Kör júniusban megtartott partizánvitája adott keretet. Emlékezzünk Déry Tiborra, akinek felszólalása a Petőfi Kör sajtóvitáján olyannyira magára vonta a sánta versenypáripák utódai, a sánta szamarak haragját, hogy a 63 éves író hosszú időre bebörtönözték. Emlékezzünk I. Tóth Zoltánra, a neves történészre, akit 1956. október 25-én a Pártközpont kapujában agyonlőttek, és Mező Imrére, aki baráti figyelemmel kísérte a Petőfi Kör munkáját, aktívan részt vett a partizántalálkozón és 1956. október 30-án a Köztársaság téren esett el. Emlékezzünk Földes Gáborra, a Petőfi Kör győri titkárára, a Győri Nemzeti Színház főrendezőjére, akit 1958-ban kivégeztek. Felejthetetlenek maradnak a kötél által kivégzett Gimes Miklós közbeszólásai és reagálásai, amelyek annyira hozzátartoztak a Petőfi Kör légköréhez.

Halottunknak valljuk Nagy Imrét, akinek a pártba való visszavételekor, 1956. október 17-én, a mezőgazdasági vitán a Petőfi Kör tagsága gratulált és meghívta őt a Petőfi Kör további vitáira. Ám erre már nem került sor. Kérem, hogy néma fölállással emlékezzünk rájuk, a mi halottainkra!¹

Tisztelt Barátaim! Nem kell mondanom, hogy érzelmileg és intellektuálisan nehéz helyzetben vagyok. A magányosság érzése fog el 33 év után ebben a sokaságban – szót értünk-e egyáltalán? Meg vagyok hatva, s talán rajtam kívül sokan éreznek még így – nem hittük volna, hogy megérjük ezt a napot. Zavarban vagyok, hogy van-e kompetenciánk saját múltunk elemzésére. Hogyan emlékezzünk a tényekre? Módszertanilag is zavarban vagyok, mint minden tudományos ülés előadója, aki feltételezi, hogy dolgozatát a hallgatóság elolvasta. Összefoglalható-e az az egy esztendő és minek szól ez a mai nap, a nosztalgiának, az emlékezésnek, vagy az utókornak? Még a megszólítással is zavarban vagyok. Hogyan szólítsuk egymást? Tegeződünk vagy magázódunk? Akkor minden felszólalás így kezdődött: „Kedves elvtársak.”

Kedves Barátaim! A Világosságban megjelent dolgozatom utolsó mondata szerint november 4. után „a Budapesten maradt vezetőség nem látta reális reményét annak, hogy a kör újjászervezze tevékenységét...” Az újjászerveződő struktúrában nyilvánvalóan nem volt helye a Petőfi Körnek.²

Szeretném nagyon röviden, nagyon vázlatosan, nagyon felületesen áttekinteni, hogy mi történt azóta, volt-e, van-e a Petőfi Körnek utóélete. Ha van, feltételezem, hogy ez az utóélet tükrözi ennek a 3 évtizednek a történelmi szakaszait is. Ezt az állításomat próbálom majd néhány idézettel alátámasztani. Senkit nem akarok bántani és senkinek a felelősségre vonását nem akarom sugallni. Csak a hazai utóéletéről beszélek és ezért elnézést kérek azoktól a külföldi barátainktól, akik külföldön, a magyar emigrációban ápolták a Petőfi Kör emlékét és akik közül kettőt, az egykori brüsszeli Nagy Imre Intézet³ vezetőit, Kende Pétert és Nagy Balázst most nemcsak hivatalosan, hanem mint régi barátainkat a magam nevében is nagy szeretettel üdvözlök. Nem beszélek azokról a külföldi említésekről sem, amelyek – enyhén szólva – nem barátilag szóltak az elmúlt három évtizedben a Petőfi Köréről.

1956. november 4-re kell visszanyúlni. Sajátos módon az első néhány héten a Petőfi Köréről a hivatalos propaganda nem szólt. Nagy Imréék Romániába hurcolásáig a hivatalos pártsajtó hallgatott a Petőfi Köréről, a várakozás álláspontjára helyezkedett. Néhány átmeneti szervezet, mint a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa még megpróbált működni, rövid működésében a Petőfi Kör is igyekezett részt venni. A „sajnálattos események” okait elemző írásokban – különösen a Népakaratban⁴, amely a még nem teljesen hivatalossá vált szakszervezeteknek volt a lapja – a Petőfi Köréről olykor pozitív említés is történt.

Az első fordulat valószínűleg a párt központi bizottságának oly sokat emlegetett decemberi ülésén történt. Az a Kádár János, aki november 1-jén⁵ népünk dicsőséges felkeléséről beszélt és büszke volt arra, hogy a Petőfi Kör fiataljai az első sorokban küzdöttek, december 2-án így szólt a Petőfi Köréről: „A párton belüli vitákat – legszembetűnőbb módon a Petőfi Kör esetében – a párton kívülre vitték ki... Nekem az a meggyőződésem, hogy a Nagy Imre által vezetett ellenzéki csoport olyan messzire ment el, hogy egyik eszmei szülője, egyes tagjai pedig szervezői voltak annak a fegyveres felkelésnek, amely a Magyar Népköztársaság állami intézményei és rendje ellen irányult.”⁶ (Szeretném felhívni a történészek figyelmét,

hogy beszédét csak 1987-ben tették közzé.) Ez az idézet már magában foglalja a későbbi koncepciót.

Ennek ellenére úgy hiszem, hogy az első hónapokban a Petőfi Kör tevékenységének kriminalizálása még nem kezdődött meg. Talán lehet a bírálókat szót használni erre az első néhány hónapra, ha a bírálókat idézőjelbe is tenném. Megkérdőjelezték a Petőfi Kör politikai és szakmai kompetenciáját, furcsa módon szakmánként rendkívül eltérő hangsúllyal. Az ösztűz a közgazdászokra irányult. Friss István⁷ szerint a közgazdasági vitákon a többség nem volt közgazdász. Molnár Endre⁸ szerint viszont „közgazdászaink joggal mondhatják erre – mármint hogy a Petőfi Körnek semmi köze nem volt a tudományhoz, ha egyes közgazdászoknak sem lett volna semmi köze a Petőfi Körhöz”. Nyilvánvaló, hogy azért a közgazdászokra indult ösztűz, mert a reform ellen kellett ösztűzet indítani és még a gazdasági mechanizmus fogalmát is ellenforradalminak minősítette ez a frazeológia. Ekkor hozott határozatot⁹ a párt központi bizottságának titkársága a Közgazdaságtudományi Intézet ellen, ahol még Nagy Tamásnak Petőfi körű közbeszólásait is bírálták. Itt esett szó Fekete Ferenc romboló tevékenységéről, ekkor bíralták „elméletileg” Péter Györgyöt, Kornai Jánost, Nagy Andrást és másokat. Ekkor történt, hogy ha szó esett a „Kert-Magyarország?” vitáról, ahol Pap Gábor a Kert-Magyarországról¹⁰ szóló tanulmányát már címében kérdőjelezte meg, gondolom, nem tévedésből, a kérdőjelet mindvégig elhagyták, és Fehér Lajos¹¹, akinek későbbi tevékenységét bizonyára mindannyian pozitívnak tekintjük, még úgy beszélt erről, mint délibábokat és hamis illúziókat kergető jelszóról, mely eltereli a figyelmet az iparosításról. Sütő Dezső, akkor a Pénzügyminisztérium párttitkára, még 1975-ben is azon kesereg, hogy a Petőfi Kör nézetei a PM-be is bejutottak.¹²

Ugyanígy ösztűz indult Lukács György ellen. Szigeti Józsefet mottóban idéztem a Világosságban.¹³ Egymondatos kitérővel azt hiszem feltételezhetjük, hogy a Lukács elleni ösztűzet leginkább Kelet-Berlinből irányították. 1959-ben, 1960-ban a párt elméleti munkaközössége még meg is erősíti az 1949-es Lukács-bírálatot, és ezt összefüggésbe hozza a Petőfi Kör bomlasztó munkájával és Lukács összefüggő revizionista nézeteiről beszél.

Nem kerültek jobb helyzetbe pedagógus barátaink és tanáraink sem. A Pedagógiai Szemlében¹⁴, Alexits Györgyről, aki a Petőfi Kör pedagógiai vitáján szólalt fel az általános iskola problémáiról, így írnak: „1956 őszén a Petőfi Körben karikatúrát rajzoltak az általános iskola számtalan objektív nehézséggel küzdő tanáráról, a munkás-paraszt származású hallgatókról, sőt még az általános iskolát végzett tanulókról is. Humanista szólami, tehát álhumanizmusa ellenére, nemcsak nem ismerte föl szocialista társadalmunk nagy humanista pedagógiai feladatát, az emberré nevelés magasztos tervét, hanem tekintetét elfölte az elfogultság szenvedélye is, nem látta meg a felnövekvő nemzedék új arculatában, fölfelé – tehát emberi magasságba – lendülő erőfeszítéseiben a szépet, a derekasat.”

A bírálókat, vagy a „bírálókat” szakasza után következett a Petőfi Kör kriminalizálásának szakasza. Fokozatosan, de egyáltalán nem békés módon történt ez az átmenet – hogy ezt a régi kifejezést alkalmazzam – a Büntető Törvénykönyv által üldözött szakaszba. Úgy hiszem, hogy a startpisztolyt Ripp Géza sütötte el 1957. február 1-jén, amikor Újsütetű revizionisták¹⁵ címmel megindította támadását. Ezek az újsütetű revizionisták mi voltunk. Ripp szerint Déry közvetlen felhívást intézett a burzsoá ellenforradalom megvalósítására. Majd a Társadalmi Szemle¹⁶ arról írt, hogy a Petőfi Kör vitái szisztematikusan, a támadást állandóan fokozva építették ki a nemzeti kommunizmus pozícióit. És még egy idézet: „az 1956 nyári és őszi Tánzos- és Gimes-féle politikai kalandorok által keltett »közhangulatba« jól beleillett a régi magyar nacionalizmus felelevenedése.” (Hogy a közhangulatot miért tette idézőjelbe, nem tudom megmagyarázni.) És itt Németh Lászlóról, a magyar nacionalisták közül Jászi Oszkáról (!) és Karácsony Sándorról ír a szerző. Sokan mondhatják, hogy elavultak ezek az idézetek, minek őket kiásni. Csakhogy épp az ilyen idézetek lettek az elkövetkezendő évtizedek amnéziájának forrásai, ezzel a megalapozással nem tudott azután mit kezdeni a következő évtizedek konszolidációnak nevezett korszaka.

1957. március 7-én Révai intézett támadást nemcsak a Kádár-féle vezetés ellen, hanem a Petőfi Kör ellen is. Kétségtelen, hogy az 1957-es pártkonferencián¹⁷ Révai vereséget szenvedett. De úgy hiszem, az is igaz, hogy Révainak azt a megállapítását, miszerint „1956 októberében a polgári demokratizmus március 15-i programja reakciós és ellenforradalmi faltörő kossá vált a hágygulák és tánzosgáborok kezében, pusztá kosztümmé, álruhává, amelybe az ellenforradalom beöltözött”¹⁸, évtizedekig fönntartották. Fönntartották Ko-

lozsvárott¹⁹ is, ahol Jordák Lajosnak nagygyűlésen kellett önkritikát gyakorolni, mert barátkozott a Petőfi Körrel és a Petőfi Körhöz csatlakozott írókkal. És még egy idézet, mely már szinte karikatúraszerűen hangzik. Novobátczy Károly akadémikus írta a Nagyvilágban²⁰, köszönetet mondva a Magyar Tudományos Akadémián előadást tartó Hruscsovnak: „Az Akadémián Hruscsov segített a vezető (magyar) értelmiségnek, amelynek egy igen értékes része még nem lábalt ki abból a hínárból, amely elsősorban a Petőfi Kör miázmás hagyatéka volt.”

1957-ben és 1958-ban megkezdődtek a letartóztatások. A listán 40 fő szerepel, aki a Petőfi Kör aktív résztvevői közül börtönbe, internálótáborba vagy romániai deportálásba került. Egy olyan bűnügyi iratból²¹ idézek, amelyik különösen mutatja ezeknek a pereknek az abszurditását. Abod László terhelt, aki itt ül sorainkban, „munkásszülők gyermeke, a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetének központjában dolgozott mint pártalkalmazott”. Aláhúzom: a Kisgazdapártban. „Részt vett a munkástanácsokban, ahol a Rácz Sándor által képviselt szélsőséges irányzat követője és kiszolgálója lett. Befolyásolta ezen magatartásában az a tény is, hogy már 1956 őszén több alkalommal részt vett a Petőfi körü vitákon, ahol megismerte az ellenforradalom szellemi előkészítésében jelentős szerepet játszó revizionista nézeteket, és azokat az üzemen belül terjesztette”. Tehát a vádirat értelmezése szerint egykori kisgazdapárti üzemmérnök barátunkat a reformkommunista Petőfi Kör tolta az ellenforradalom mocsarába.

Nem szeretnék beszélni a Nagy Imre-perről. Nem feledtük el. Aki nem emlékszik rá, az emlékülésre készített tablón²² elolvashatja az ítéletről szóló közleményt. Itt a Petőfi Kör illegális tevékenységéről van szó, arról, hogy az ellenséges elemek gyülekezőhelye, az állam elleni támadás fóruma, az ellenforradalmi fellépésre való buzdítás eszköze, amelyik irányította a tüntetést. Ez az az időszak, amikor nem volt olyan magyar politikai vezető, Kállai Gyulától és Dobi Istvántól kezdve különösen Marosán Györgyig és Kiss Károlyig, aki ne érezte volna szükségét, hogy valamilyen módon állást ne foglaljon a Petőfi Körrel kapcsolatban.²³

Nem maradt le az irodalom, a riportázs és a publicisztika sem. Ne feledkezzünk meg Szabó László²⁴ történelmi nevezetességű riportjairól a Népszabadságban, továbbá Mezei András, Sólyom József és Berkesi András²⁵ irodalmi műveiről, amelynek szellemisége évtizedeken át nevelte és befolyásolta a magyar ifjúságot.

A kriminalizálásnak ez a szakasza a hatvanas évek első felében a konszolidáció kezdetével befejeződött. De a hatvanas és a hetvenes évek sem voltak derűsebbek. A hivatalos történetírás amnéziás állapotba került. Nem tudott mit kezdeni mindazzal, amiből most nem is idéztem bőven, és néhány sematikus, elemzésre igényt sem tartó mondatintézte el a problémát. A magyar népi demokrácia története című hivatalosnak tekinthető tankönyv 1978-ban²⁶ így ír: „A hangos és leplezhetetlen ellenforradalmi megnyilvánulásokkal tarkított, zabolátlanná váló viták mind nagyobb létszámú hallgatóságot vonzottak és a vitákban felszólaló revizionisták is egyre nyíltabban tárták föl az álláspontjukat. Így a »filozófus vitában« az volt fő következtetésük, hogy a marxizmusnak csak a módszere maradandó, más szóval a marxizmus-leninizmus elmélete elavult. A sajtóról és a tájékoztatás kérdéseiről rendezett vitában pedig kimondták, hogy a rendszer azonnali »strukturális« megváltoztatására van szükség.” Az elemzés teljes hiánya.

1981-ben, a 25. évforduló alkalmával hazánk egyik jelentős történésze szóról szóra ugyanazt nyilatkozta, mint amit a tankönyv állít. 1981-ben is tovább él a vád, hogy a Petőfi Kör még a helyes kritikai álláspontokat sem tudja pozitív programmá formálni, a Petőfi Kör a Nagy Imre-csoport pártapparátusa lett. Ennyit a hivatalos történetírásról.²⁷

Ebben az időben olykor szépirodalmi utalásokkal is találkozunk. Moldova György, Fejes Endre és Darvas József²⁸ a korszakról szóló regényeikben megemlítik a Petőfi Kört – mindenkor negatívan.

A legjellemzőbb azonban az elhallgatás és az amnézia volt. Ezek közül a legszomorúbbat kell megemlíteni. Amikor a népi kollégiumi mozgalom egykori vezetői, szinte valamennyien a Petőfi körü viták résztvevői, összeállították különben minden tekintetben nagyszerű dokumentumköteteiket a népi kollégiumok történetéről, a cenzúra rájuk kényszerítette, hogy a Petőfi Kör népi kollégiumi vitáiról említést se tegyenek.²⁹

Egy idézetet ismertetett a Petőfi Körről ekkortájt a hivatalos sajtó és a televízió. Hadd térjek ki ennek a történetére, talán kicsit anekdotikusan. Emlékeznek arra, hogy 1956.

június 30-án a Petőfi Kör sajtóvitája után a párt Központi Vezetőségének rendkívüli ülése elítélte a Petőfi Kör munkáját. A kör vezetői nem voltak hajlandók önkritikára, ám hosszú vita után egy önkritikus mondatot beírtak az állásfoglalás szövegébe.³⁰ Ez a mondat úgy szólt, hogy magunk is elismerjük, hogy a sajtóvitán ott voltak azok a volt egyetemisták, akik a Pfeiffer- és Sulyok-pártokat szervezték, a volt reakciós ifjúsági szervezetek hangadói. Ez volt az az egyetlen mondat, amelyet ezután bizonyíték gyanánt összefüggéséből kiragadva éveken át idéztek. Ma megkérdezhetem: vajon szégyellnünk kellett volna-e, hogy olyan pártok egykori tagjai is megjelentek a vitákon, amelyek fölszámolásához, hogy úgy mondjam, mi is hozzájárultunk?

1979. december 6-án Tánczos Gábor – mint Ember Mária írja közzé nem tett nekrológiájában – „kötél általi halálra ítélte magát és nem kapott magától kegyelmet”. Azért kell ezt idéznem, mert Tánczos halálakor a sajtó hallgatott. Két árva nekrológ jelent meg az Élet és Irodalomban és az Új Tükörben.³¹ De arról, hogy Tánczosnak a Petőfi Körhöz valami köze lett volna, vagy hogy a Petőfi Kör egyáltalán létezett volna, a magyar sajtó megfeledkezett. Az amnézia tartott. Tánczos 17 szabadlábbon töltött év után úgy érezte, hogy nem kapta vissza a szabadságát és reményvesztetté vált. Utolsó éveinek elemzésére most nem vállalkozhatom, de akkor is úgy éreztük és ma is úgy érzem, hogy haláláért magunk is felelősséget kell hogy vállaljunk.

1979 – és talán nem véletlen, hogy a 79-es év Tánczos halálával fejeződött be – kétségtelen fordulatot jelentett. A nyolcvanas évek bizonyos változásokat hoztak. Hogy miért, azt nem most kell elmondanunk, de némi lehetőség nyílt a pozitív emlegetésre. Megjelent Lukács György Curriculum vitae-jében³² Lukács Petőfi kör-i felszólalása. De ugyanakkor, még a nyolcvanas években, a Lukács-kutató Lendvai Ferenc a Petőfi Körről mint a korlátokat nem ismerő harc fórumáról írt a Mozgó Világban³³, és úgy vélte, hogy Lukács Györgyöt ott elvtelenül ünnepelték. De Orbán Sándor a hivatalos történetírásban már objektív hangvételben ír a Petőfi Körről. Ekkortájt jelenik meg a pályakezdő Rainer M. János³⁴ a színen, aki azóta is alapvetésnek tekinthető történettudományi műveket ír erről a korszakról. 1986-ban Györffy Miklós utat tör a Magyar Rádió Bagoly³⁵ adásában, amikor először beszél nemcsak tisztességes, hanem objektív hangon is erről a korszakról. És ez a szamizdatnak és a szabadegyetemnek az évtizede, amikor Szabó Miklós történész fáradhatatlanul, mint egyszemélyes intézmény százakat, ha ugyan nem ezeket tanít. S idézi 56 történetét.³⁶ A nyolcvanas évek irodalmában Galgóczi Erzsébet, Vadász Ferenc, Spiró György, Karinthy Ferenc, Gergely Ágnes³⁷ és sokan mások új hangon írnak a Petőfi Körről. Emlékeztetni szeretnék Mészáros Márta „Napló szerelmeimnek” című filmjére, amelyben a Petőfi Kör sajtóvitája is szerepel.

1986-ban a forradalom 30. évfordulóján azt reméltük, hogy valami fordulat történik. Nem történt, sőt folytatódott az ötévenként ismétlődő visszaemlékezések rituáléja. Harmadszorra adják ki Berecz János³⁸ Ellenforradalom tollal és fegyverrel című művét. Berecz – emlékeztetnek arra, hogy 1956-ban a DISZ Budapesti Bizottságában a Petőfi Körért felelős funkcionárius volt – azt állította a televízióban, hogy „a Petőfi Kör szeptember-október táján nem nagyon dolgozott, inkább a vezetősége szervezkedett...”³⁹ Egyetlen mondattal törölte a pedagógiai vitát, a népi kollégiumi vitát, a műszaki vitát, az orvosi vitát és a többi őszi vitát. A 80-as évek elején már magunk is kísérletet teszünk az önértékelésre és egy tucatnyian összegyűlünk, hogy megbeszéljük saját sorsunkat, de még zárt keretek között. Remélhetőleg ennek a beszélgetésnek könyv alakban való megjelenésére az idén sor kerül.

A jelent kétségtelenül a Társadalmi Szemlében⁴⁰ megjelent albizottsági értékelés jellemzi. Berend T. Iván írja: „Az új értelmiség... morális válságba jutott. Az alkotó értelmiség egyre jobban elidegenedett az elmozdulásra képtelen politikai rendszertől... A Petőfi Kör... vitáiban a legfontosabb társadalmi kérdések kerültek terítékre...” Ez a két mondat kétségtelenül alapot szolgáltat a párbeszéd kiindulásához. És bár a Közgazdasági Egyetem kollégistái az idei tanévben konferenciát szenteltek 1956-nak, még mindig nincsen minden rendben. Nem akarom a „Zinner-kérdést” túlértékelni, de Zinner Tibor arról a Nagy Imréről, akit 1957-ben még azzal vádolt egy hivatalos kiadvány⁴¹, hogy oly módon hozta nyilvánosságra a rehabilitáció problémáját, ami az ellenség malmára hajtotta a vizet, most Nagy Imre nyakába akarja varrni, hogy Demény Pált, akit tisztelettel üdvözlök körünkben, Weissshauss Aladárt és Fauszt Imrét az ő „új szakasza” idején ítélték el törvénytelenül.⁴² Így jutottunk el a jelenig. Nem tudom, nem is akarom összefoglalni mondanivalómat. Nem

lozsvárott¹⁹ is, ahol Jordák Lajosnak nagygyűlésen kellett önkritikát gyakorolni, mert barátkozott a Petőfi Körrel és a Petőfi Körhöz csatlakozott írókkal. És még egy idézet, mely már szinte karikatúraszerűen hangzik. Novobátzky Károly akadémikus írta a Nagyvilágban²⁰, köszönetet mondva a Magyar Tudományos Akadémián előadást tartó Hruscsovnak: „Az Akadémián Hruscsov segített a vezető (magyar) értelmiségnek, amelynek egy igen értékes része még nem lábalt ki abból a hínárból, amely elsősorban a Petőfi Kör miazmás hagyatéka volt.”

1957-ben és 1958-ban megkezdődtek a letartóztatások. A listán 40 fő szerepel, aki a Petőfi Kör aktív résztvevői közül börtönbe, internálótáborba vagy romániai deportálásba került. Egy olyan bűnügyi iratból²¹ idézek, amelyik különösen mutatja ezeknek a pereknek az abszurditását. Abod László terhelt, aki itt ül sorainkban, „munkásszülők gyermeke, a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetének központjában dolgozott mint pártalkalmazott”. Aláhúzó: a Kisgazdapártban. „Részt vett a munkástanácsokban, ahol a Rácz Sándor által képviselt szélsőséges irányzat követője és kiszolgálója lett. Befolyásolta ezen magatartásában az a tény is, hogy már 1956 őszén több alkalommal részt vett a Petőfi körü vitákon, ahol megismerte az ellenforradalom szellemi előkészítésében jelentős szerepet játszó revizionista nézeteket, és azokat az üzemen belül terjesztette”. Tehát a vádirat értelmezése szerint egykori kisgazdapárti üzemmérnök barátunkat a reformkommunista Petőfi Kör toltta az ellenforradalom mocsarába.

Nem szeretnék beszélni a Nagy Imre-perről. Nem feleedtük el. Aki nem emlékszik rá, az emlékülésre készített tablón²² elolvashatja az ítéletről szóló közleményt. Itt a Petőfi Kör illegális tevékenységéről van szó, arról, hogy az ellenséges elemek gyülekezőhelye, az állam elleni támadás fóruma, az ellenforradalmi fellépésre való buzdítás eszköze, amelyik irányította a tüntetést. Ez az az időszak, amikor nem volt olyan magyar politikai vezető, Kállai Gyulától és Dobi Istvántól kezdve különösen Marosán Györgyig és Kiss Károlyig, aki ne érezte volna szükségét, hogy valamilyen módon állást ne foglaljon a Petőfi Körrel kapcsolatban.²³

Nem maradt le az irodalom, a riportázs és a publicisztika sem. Ne feledkezzünk meg Szabó László²⁴ történelmi nevezetességű riportjairól a Népszabadságban, továbbá Mezei András, Sólyom József és Berkesi András²⁵ irodalmi műveiről, amelynek szellemisége évtizedeken át nevelte és befolyásolta a magyar ifjúságot.

A kriminalizálásnak ez a szakasza a hatvanas évek első felében a konszolidáció kezdetével befejeződött. De a hatvanas és a hetvenes évek sem voltak derűsebbek. A hivatalos történetírás amnéziás állapotba került. Nem tudott mit kezdeni mindazzal, amiből most nem is idéztem bőven, és néhány sematikus, elemzésre igényt sem tartó mondattal intézte el a problémát. A magyar népi demokrácia története című hivatalosnak tekinthető tankönyv 1978-ban²⁶ így ír: „A hangos és leplezhetetlen ellenforradalmi megnyilvánulásokkal tarkított, zabolátlanná váló viták mind nagyobb létszámú hallgatókat vonzottak és a vitákban felszólaló revizionisták is egyre nyíltabban tárták föl az álláspontjukat. Így a »filozófus vitában« az volt fő következtetésük, hogy a marxizmusnak csak a módszere maradandó, más szóval a marxizmus-leninizmus elmélete elavult. A sajtóról és a tájékoztatás kérdéseiről rendezett vitában pedig kimondták, hogy a rendszer azonnali »strukturális« megváltoztatására van szükség.” Az elemzés teljes hiánya.

1981-ben, a 25. évforduló alkalmával hazánk egyik jelentős történésze szóról szóra ugyanazt nyilatkozta, mint amit a tankönyv állít. 1981-ben is tovább él a vád, hogy a Petőfi Kör még a helyes kritikai álláspontokat sem tudja pozitív programmá formálni, a Petőfi Kör a Nagy Imre-csoport pártapparátusa lett. Ennyit a hivatalos történetírásról.²⁷

Ebben az időben olykor szépirodalmi utalásokkal is találkozunk. Moldova György, Fejes Endre és Darvas József²⁸ a korszakról szóló regényeikben megemlítik a Petőfi Kört – mindenkor negatívan.

A legjellemzőbb azonban az elhallgatás és az amnézia volt. Ezek közül a legszomorúbbat kell megemlíteni. Amikor a népi kollégiumi mozgalom egykori vezetői, szinte valamennyien a Petőfi körü viták résztvevői, összeállították különben minden tekintetben nagyszerű dokumentumköteteket a népi kollégiumok történetéről, a cenzúra rájuk kényszerítette, hogy a Petőfi Kör népi kollégiumi vitáiról említést se tegyenek.²⁹

Egy idézetet ismertetett a Petőfi Körről ekkortájt a hivatalos sajtó és a televízió. Hadd térjek ki ennek a történetére, talán kicsit anekdotikusan. Emlékeznek arra, hogy 1956.

vagyok hivatva arra, hogy ezt tegyem. Kollektív a múltunk, hibáival, érdemeivel, örömeivel és főleg szenvedéseivel.

De néhány kérdést hadd tegyek föl, ha úgy tetszik, vitaindításnak szánva.

Kérdezem: miért kellett egyértelműen elítélni a Petőfi Kör 1957-től kezdve? Miért kellett agyonhallgattatni és agyonhallgattatni? Vajon nem azért, mert másképpen nem lehetett volna helyreállítani a posztsztálinista struktúrát? Vajon nem azért, mert különben nem lehetett volna megakadályozni minden reformot és revíziót? Vajon nem az újjászerveződő apparátus önvédelmi reflexei működtek? Vajon 1957-ben nem a munkásmozgalom legrosszabb szektás tradíciói éledtek-e újjá? A kádári konszolidáció pedig nem tudott örökével mit kezdeni, mert az ellenforradalomról alkotott tézis és a reform gondolata kibékíthetlenné vált. Sokszor személyekben is kibékíthetlenné vált: a kiút az amnézia volt.

Kérdezem: vajon mi, a Petőfi Kör egykori szervezői, résztvevői, lelkes tagjai nem növeljük-e mitikussá a Petőfi Kör, éppen azért, mert nem volt alkalmunk és lehetőségünk a maga idején elemezni és értékelni tevékenységünket, a Petőfi Kör szerepét és jelentőségét?

Kérdezem és kérdezzük az utókort, a tudományt, a szaktudományokat, a politikát – ma már a politikát –, hogy ki veszi át a stafétabotot és van-e egyáltalán stafétabotunk?

Kérdezem: mi legyen véleményünk a Bessenyei Körről, Lakatos István barátunkról, akit annak érdekében, hogy a Petőfi Kör a revizionizmus és a reformkommunisták fóruma legyen – mint azt önkritikusan leírtam és olvashatják – bolsevizáltunk?

Kérdezem: pártellenzék voltunk-e, vagy demokratikus ellenzék?⁴³ Mi volt a viszonyunk a Nagy Imre-csoporthoz és személyesen Nagy Imréhez? A DISZ szerve voltunk-e, a párt szerve voltunk-e, vagy föl tudtuk-e vetni a nemzet és a nép problémáit?

Kérdezem: mennyire tudtunk kilépni ebből a pártellenzéki és reformkori szerepből? Tudtuk-e képviselni az egész ügyét? Emlékeztetni szeretnék Mészáros István⁴⁴ cikkére és arra a vitára, amelyre már nem került sor. Hogy miért, nem kell mondani. Mészáros a szocialista tartalom és nemzeti forma kérdéséről írt. Ez a tartalmában jelentős, de tömeghatásában jelentéktelen cikk ismét az agitproposok dühét váltotta ki. Demagógnak bélyegezték és összekapcsolták Mérei Ferencnek a balatonfüredi pedagóguskonferencián elhangzott beszédével, ahol kimondta, hogy ha fönntartjuk ezt a sztálini tételt, akkor a művelődés formája magyar ügy marad, de a tartalma nem marad magyar. Emlékeztetek arra, hogy a Kodály megzenésítette Nemzeti dalt is a Petőfi Kör akarta bemutatni a Károlyi-kertben, de ezt a hatalom a Petőfi Körnek nem engedélyezte.

Kérdezem: milyen történelmi vonulatban helyezkedünk el? A Pilvaxében, a Galilei Körében, a Centrál kávéházi értelmiségiekében? A gödi munkásmozgalmi tradíciókat követtük-e vagy Szárszót és/vagy mindkettőt? A Madiszét és a Mefeszét, a Nékoszét és a Győrffy-kollégistákét? És ha igen, vagy ha nem – kik lesznek az örököseink?

Kérdezem: mit vállalunk mindebből? Azt leszögezem, hogy nem akartunk ellenforradalmat, sem tudatosan szervezkedve, sem vágyainkban, de hiszen nem is volt ellenforradalom. De azt is el kell ismernünk, hogy forradalmat, népfelkelést sem akartunk. Vállaljuk, hogy reformot akartunk, vállaljuk a revideálás szándékát és ebben a szemantikai értelemben vállaljuk a revizionizmust is. Felismertünk valamit: sokan kategorikusan szakítottunk addigi múltunkkal, vállaltuk a következményeket, és azok közül, akikről megemlékeztem előadásom elején, sokan vállalták a halált is.

Kérdezem: mondhatjuk-e már, hogy elég volt az akkori reformkommunisták 1953 előtti magatartásukat illető önkritikájából? Vajon mi, egykori reformisták az elmúlt közel 40 év alatt, nem szolgáltuk-e le tévedéseinket? Úgy hiszem, Gyilasznak van igaza (nyilatkozatát a Hítel tette közzé): „Csak az igazi hívőnek van joga felkelni a saját meggyőződése ellen és elvetni azt, kockáztatva, hogy kiátkozzák, mint hitehagyottat vagy eretneket.”

Kérdezem: mennyire kergettünk illúziókat? Meddig mentünk el a struktúra bírálatában? Mennyire volt igaza Dérynek, amikor a struktúra kritikáját vetette föl és vajon elegendő mértékben vetette-e föl? Mennyire volt nekünk igazunk, amikor Leninhez és Marxhoz akartunk visszatérni és csak a sztálinizmust vetettük el? Október 22-én nyilvánvalóan túllépett rajtunk a történelem. A reformkommunista értelmiség szerepét a diákság vette át, majd a munkásosztály. Úgy gondolom, legnagyobb hibánk az volt, hogy az össznemzeti válság mélységét nem ismertük föl. Ennek kapcsán merül föl, hogy volt-e programunk, s ha igen, mennyire, és lehetett volna-e jobb és kidolgozottabb programunk? Ez egyébként ma is kérdés.

Másképp kérdezve, fogalmazva az előbbi megállapítást: mennyire aktuális ez a kérdés

kör? Túlhaladott-e vagy már megoldott? Van-e párhuzam a válsággal, amelyben élünk és van-e párhuzam a válságkezelésben? Kérdezem, igazán és őszintén kérdezem: ha akkor meg tudjuk valósítani kezdetleges reformjainkat, jelentett-e volna ez megoldást? Vajon haladé-
kot adott-e volna a válságnak? Vajon elhalasztotta-e volna a robbanást, amelyet évtizede-
ken át nemzeti tragédiának nevezünk és kérdezem, hogy nemzeti tragédia volt-e a sztáliniz-
must elsőprő forradalom?

Utolsó kérdésem generáciánk kérdése. Tánzos Gábor 1956-ban hosszan ír arról a két forrásvidékről, amely szülőhelye volt a Petőfi Körnek. Az egyik a népi származású fiataloké, nagyrészt népi kollégistáké, a másik a nagyrészt pesti, zömében értelmiségi és kispolgári származású fiatal értelmiségieké, akik a Madisz, a Mefesz, a Diákszövetség harcain keresztül váltak kommunistákká. „Annak idején – mármint a háború alatt és után – sok volt a súrlódás. Az egyik oldal sokszor vádolta a másikat elkülönüléssel, antiszemitizmussal, és viszont kispolgáriassággal, mozgalmi bürokratizmussal. De lényegében akkor is közösek voltak a célok és cselekedetek. Azóta eltelt néhány esztendő és a kétféle indulás közötti különbségek erősen viszonylagossá váltak. Ma már nem az uralkodik, ami a múltban elválasztott, hanem ami a jelenben összeköt.”

Azt hiszem, ennek aktualitásáról sem kell ma itt hosszan és részletesen beszélni. 1956-ban a törvénytelen gyerekként született tótkeresztúri cselédfiú, a bajai zsidó középpolgár, a zámolyi parasztfiú, az V. kerületi értelmiségi, az újpesti munkás, az iszáki mérnökfi és a zsidó nagypolgár találkozott össze, ha nem is ebben a teremben, de a Petőfi Kör termeiben. Akkor együtt tudtunk haladni. Ez a generáció mára széthullott, differenciálódott, tudományosan szólva strukturálódott. Sokan közülünk emigrációba vonultak és ott tovább differenciálódtak. Most itt újra találkozhatnak. Sokan börtönbe kerültek. A szabadulás után privatizálódtak vagy visszatértek szakmájukba. Voltak, akik az ellenzékhez csatlakoztak, voltak, akik belső emigrációba vonultak és nagyon sokan visszatértek a Magyar Szocialista Munkáspártba és ott különböző áramlatokhoz csatlakoztak. Sokan illúzióik folytán, sokan megalázó önkritikára kényszerítve, őszinte reformszándékkal áthatva vagy a mindenbe beletörődés tudatában.

Befejezésül nem kérdezem, hanem állítom: mai összejövételünk és 1988–1989 közhangulata is bizonyítja, hogy egyetlen generációtól sem lehet elrabolni ifjúságát, önnön ifjúkori eszméit. A vállalt eszmék megtagadása időleges és visszaüt a társadalomra. Elnökünk most pontosan annyi idős, mint én voltam akkor. Csak azt kívánhatjuk: adassék meg neki, nemzedékének, fiainknak és leányainknak, hogy majd 33 év múlva, ha ők emlékeznek vissza a maguk harcaira, ne mártírjaikra, ne önpusztításukra, ne egy 301-es parcellára kelljen emlékezniük! (Taps)

Fodor Gábor Péter: Felkérem Kosáry Domokost, hogy tartsa meg hozzászólását.

Kosáry Domokos*:

Tisztelt Barátaim!

Jobb szeretek állva előadni, mert ezen a környéken már eleget ültem, de a mikrofon nem engedi, hogy szokásomhoz híven állva fejtsem ki véleményem.

A történészek egy évszázadra általában három nemzedéket számítanak, vagyis nagyjából 33 év jut egy történelmi nemzedékre. Így egy nemzedék ideje telt el azóta, hogy 33 évvel ezelőtt a Petőfi Kör első vitáit megrendezte. Amikor pedig 1956. május 30-án volt hallgatóim meghívására részt vettem az első történész vitán, olyasmit mondtam, hogy ez a fiatalok vitája és nem az én nemzedékemé, de támogatnunk kell őket, mert igazuk van. Számomra tehát a mai alkalom tulajdonképpen már a második nemzedéki forduló, akkor is, ha közben az elmúlt harmad évszázad alatt az akkori fiatalok is többé-kevésbé hozzám öregedtek s ne vegyék zokon, hogy őket erre emlékeztetem. Nagyon szeretném viszont remélni, hogy az a kibontakozó, meg-megújuló, bár közben jó időre keservesen föld alá szorított reformfo-

* Kosáry Domokos 1913-ban született Selmechányán. 1931–36 között a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–latin szakos hallgatója és az Eötvös Kollégium tagja. Egyetemi tanár, illetve az Eötvös Kollégium tanára volt s egyben a Történettudományi Intézet igazgatói teendőit is ellátta. 1949-ben állásából elbocsátották. 1958. június 17-én államellenes cselekedet címén 4 évre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. 1968-tól az MTA Történettudományi Intézetében dolgozik. 1982-től akadémikus, 1983-tól az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke. Magyarország újabb kori történelméről számos könyvet és tanulmányt írt.

lyamat, amelynek egykor a Petőfi Kör is egyik műhelye és hordozója volt, most már az adott nemzetközi feltételek kellő figyelembevételével – hangsúlyozom, kellő figyelembevételével – újabb visszaesések nélkül, folyamatosan tovább érvényesülhet. Nem biztos ugyanis, hogy könnyű volna még egy nemzedéki idő után ily találkozót rendeznünk, hogy együtt, hogy az elfelejtett múltat újra felidézzük. De az mindenképpen biztos, hogy még egy ilyen visszaesés, a visszahúzó erők újabb hatalomra jutása az előzőnél is súlyosabb, végzetesebb bajba sodorná az országot, a nemzetet.

Ma két kérdést szeretnék felvetni és azokra röviden megválaszolni.

Az egyik az, hogy van-e komoly szükség az ilyen emlékezésre, találkozóra? Nyilván nem azért van erre szükség, hogy nosztalgiazzunk, hogy érettségi találkozót rendezzünk, hanem azért, hogy a múltat felidézzük. Mondhatná valaki és talán mondja is, hogy a múltat ne azok próbálják rekonstruálni, akik annak egykor szereplői voltak és így nem lehet kellő történeti távlatuk. Ehhez azt is mindjárt hozzátehetnénk, hogy az utánunk következők meg nyilván azért nem lehetnének sikeresek a múlt rekonstrukciójában, mert nem élték át a folyamatot, nem ismerik a részleteket és így nem is egészen értik, hogy valóságban mi történt. Az ilyen kétlövetű érveléssel azután továbbra is támogatni lehetne azt az álláspontot, amely ismert okokból hosszú időn át oly szigorúan érvényesült. Vagyis azt, hogy mindarról, ami 1956-ban történt, így a Petőfi Körről is, vagy némán hallgatni kell, vagy pedig csak olyan hivatalos kinyilatkoztatások szellemében beszélni, amelyeket a komoly történetírás aligha tekinthet valaha is elfogadhatónak. Nézetem szerint az említett kétlövetű érvelésnek éppen ellenkezője áll, vagyis a múlt reális felismeréséhez, ami elengedhetetlen a jövő és a jelen szempontjából is, mind a szereplők, a szemtanúk, mind pedig a későbbi kutatók erőfeszítésére egyaránt szükség van. A résztvevők tanúságtétele, beszámolója – megfelelő kritikával – fontos része lehet a későbbi kutatások forrásbázisának. Annyival is inkább, mivel sok mindentről szabályos, aktaszerű forrással nem rendelkezünk. Ezért a közelmúlt bizonyos fordulóit illetően a visszaemlékezések minden közismert hiányosságuk ellenére ismét jóval nagyobb fontossággal bírnak, mint korábban. Ez áll az úgynevezett 50-es évek egész periódusára, amelynek tényleges viszonyairól a személyes beszámolók figyelembevétele nélkül, pusztán a hivatalos akták alapján – ahol ilyenek egyáltalán találhatóak – vagy mondjuk éppen a Szabad Nép híradásai nyomán reális képet enyhén szólva nem lehet adni. Reméljük, előbb-utóbb eredménnyel jár majd a Történettudományi Bizottságnak az a még tavaly benyújtott javaslata, hogy a 30 évnél régebbi iratanyag a magyar állam nemzeti fondjának részeként – tehát nem a fondképző szervek tulajdonaként – a levéltárakban a kutatás számára nyilvánosan hozzáférhető legyen. De ez sem teszi majd szükségtelemmé az olyanfajta feltáró munkát, amelyet nézetem szerint a vitaindító segítségével a Petőfi Kör mai emlékülése is kezdeményezett. Amihez talán ma már hozzátehetek itt a nyilvánosság előtt egy személyes motívumot is. 1956. november közepén nálam járt, már bujdosóként, egy barátom, aki Gimes Miklós és Nagy Imre nevében azt az üzenetet vagy kérést adta át, hogy próbáljam 1956 történetének forrásadatait a jövő számára összegyűjteni. Ezt – mivel a szakmai etikával is teljes mértékben összefért – meg is kíséreltem, bár egy idő múlva, mint ismeretes, némi nehézségekbe ütköztem, amelyekről nem óhajtok itt beszélni. Véleményem azonban az, hogy a múltat elhallgatni vagy eltorzítani végső soron nem lehet.

A másik kérdés a források helyes értelmezésével kapcsolatos. A mai beszélgetésre készülve belenéztem az egykori viták anyagába és az egykori jegyzeteimbe is, amelyek egyebek közt arra emlékeztettek, hogy a Századok 1956. augusztus 6-i és október 15-i szerkesztőbizottsági ülésein miként próbáltunk hadakozni annak érdekében, hogy azt a félrevezető és hamis tájékoztatást kiigazítsuk, amelyet a lap szerkesztősége felsőbb utasításra a Petőfi Kör történész vitájáról állított össze.⁴⁵ A holtpontról – mondtam e vita közben – csak úgy juthatunk tovább, ha a széles szakmai és nem szakmai nyilvánossághoz fordulunk. Erre már nem kerülhetett sor, mint ahogy a Petőfi Kör történész tagozatának október 23-án délután a Kossuth Klubba összehívott alakuló ülésére sem, amelyen az azóta elhunyt Hársfalvi Péternek kellett volna vitaindítót tartania. A fontos és feltűnő jelenség viszont az, hogy az egykori kritikai észrevételek, reform kívánalmak viszonylag milyen tapintatosak, milyen szelídek, szerények voltak. Legalábbis így utólag annak tűnnek. E szövegeket kézbe véve az olvasó – mai szemmel, vagy a jövő szemével – talán nem is fogja egészen megérteni, hogy mindez miért tűnt annak idején oly határtalanul izgalmasnak, újnak, merésznek, a hatalom birtokosainak oldaláról pedig olyan kétségbeejtően veszedelmesnek. Hiszen ilyen kívánalmakon, ami e szövegekben olvasható, ma már nyilvánvalóan messze túl vagyunk. Amire

nem elég azt válaszolnunk, hogy egy folyamat kezdő szakaszáról volt itt szó, amely közben maga is erősödött, hiszen a viták visszhangja, volumene, hangereje egyre erősebb lett. És nem elég arra emlékeznünk, hogy itt tulajdonképpen egy-egy szakma szűkebb körében kezdtek a kritikai észrevételek megfogalmazódni és összefüggő program mindebből csak később születhetett. Ezen túlmenően még egy mozzanat figyelmet érdemel, és pedig az egykori parancsuralmi rendszernek az a légköre, az objektív feltételeknek az az összhatása, amelyről az utókornak – őszintén reméljük – nem sok fogalma lesz. Ha valaha kiadják a Petőfi Kör vitáinak anyagát, a kiadónak ezt az olvasó tudomására kell hoznia. És itt van éppen az, amiben a résztvevők, az egykori szereplők tanúságtétele a pusztá adatgyűjtésen túlmenően is tud valamit és nem is keveset a későbbi kutatásnak nyújtani. Annak a bénító, nyomasztó atmoszférának az érzékeltetésében, amelyben mindez, minden bírálát, új próbálkozás egyenesen vakmerőségnek, izgalmak forrásának tűnhetett. A történeti forrást-ugyanis nem önmagában, nem időtlenül, nem pusztá szöveggént, hanem csak eredeti közegében, születési feltételei közt lehet helyesen értelmezni. Idézhetném ennek ellenpróbáját is.

A História című folyóirat nemrég közzétette Gerő Ernőnek azt a rádióbeszédét, amelyet, mint tudjuk 1956. október 23-án tartott. Egy más csillagképről érkező késői olvasó szemével ez egy olyan elkopott idézetgyűjteménynek, katekizmus-gyűjteménynek tűnhet, gyakori és megszokott fenyegetéseivel együtt, amelyet egyszerűen unottan félretesz. De akkor – és erre mindannyian jól emlékszünk – ennek olyan hatása volt, mintha egy kiömlő benzineshordóra – gondatlanságból vagy szándékosan – égő gyufát vetnek. Az ebben kifejeződő embertelen értetlenség vagy rossz szándék – ez itt most egyre megy – valóban azt képviselte mindenki számára, ami az adott rendszerben, az adott struktúrában elviselhetetlen volt. De visszatérünk a Petőfi Körre és akkor így lesz majd érthető az a hatalmasokat és velük az önkényuralmakat védők dühödt intoleranciája is, amely inkább valamilyen vallási fundamentalizmus eretneküldöző fanatizmusára emlékeztetett, semmint arra, hogy ezek az emberek állítólag egy racionális világnézetet képviselnek. A Világosságban megjelent tanulmány, idézem: „szenvedélyes összecsapást” említ köztem és a szakma akkori, sztálinista diktátornője közt.⁴⁶ Az én emlékeimben ez azonban inkább úgy él, hogy én némi, tőlem szokatlanul szerényen adagolt kritika mellett tulajdonképpen segítő kezet ajánlottam arra, hogy a bajokat közös erővel valahogy helyrehozzuk. És a szöveget ma olvasva, most is ez a benyomásom. Erre jött viszont válaszul a másik oldalról az a fékezetlen kirohanás, amely azonban olymértékben öngólnak bizonyult, hogy még válaszolni sem tartottam rá szükségesnek a vitán. Ez a fundamentalista tendencia jellemezte a kritikát akkor is, amikor utóbb, 1956 után a történekről ítélni próbáltak bizonyos oldalon. Erről már hallottunk a mai napon. Elég itt azt mondani, hogy mindent ellenforradalomnak minősítettek, ami tőlük eltért vagy szembe mert szállni velük. S nemcsak az olyan erőszakos, kétes elemeket számolták fel, amelyek minden forradalmi jellegű történelmi fordulónál a dolgok velejárói szoktak lenni. Sokkal lényegesebb dolog volt, hogy 1956 után a konzervatív balos baloldal leszámolt a reformista vagy éppen forradalmár baloldallal. Ez az alapkonfliktus. Déry Tibor és mások annyian, akik részt vettek például a Petőfi Kör vitáin is, nem az úgynevezett reakciót, hanem a sztálini baloldallal szembeszálló, „újat akarok” másik baloldalt képviselték. Déry Tibor 1962-ben néhányunkkal együtt írást kapott az Elnöki Tanácstól, amelyben közölték, hogy perének jogi következményei megszűntek. Ez azonban nem rehabilitáció. Ez csak annyit jelentett, hogy nincs büntetett előélete. Ez lényegesen különbözött a Rákosi-féle modelltől, de maga a modell belső struktúrája azonos maradt.

Az utóbbi időben szó esett arról, hogy a koncepciók pereket átvizsgálják, felülvizsgálják. Nem tartom megnyugtatónak, hogy ez miként fog történni, tekintettel arra, hogy a történések nevében talán a történész fórumok hivatottak nyilatkozni. Nem tartom megnyugtatónak azt sem, amikor koncepciók pernek az számít, ha mindent kitalálnak benne, semmi nem létezett, nem ment oda, nem is volt. Például ilyen, amikor mondjuk Rublecky Géza barátom a börtönben azt vallotta, hogy a Deuxième Bureau-ba Gay-Lussac szervezte be, amit nyugodtan jegyzőkönyvbe vettek. Nem messze innen volt egy beszélgetésem 1957-ben vagy 58-ban, amelyben megmagyarázták nekem, hogy tulajdonképpen mindenből lehet pert csinálni. Mert sétál az ember a Duna-parton, arra jön egy külföldi turista és megkérdezi, hogy hol van a Margit híd? Onnan, ahol állunk, látni is a Margit hidat. Kérem, az ott. S ez egy katonailag fontos objektum ellenségnek való elárulásának minősül. Az, hogy Déry Tibor kritizálta a Rákosi-rendszert, hogy részt vett a sajtóvitán, ezek tények. De hogy ez milyen mérlegelési mechanizmuson át jutott oda, hogy ez egy ellenforradalmi összeesküvés

vagy nem tudom mi, ez benne a koncepció. Miután Déry Tibornak hozzátartozója ma már nincs, én, mint egykori barátja és – hogy finoman fejezzem ki magam – „szobatársa”, javasolom, hogy kérjük a kormányzatot Déry Tibor perének felülvizsgálatára és teljes, valódi rehabilitálására.⁴⁷ (Taps)

1956 után a mérlegelés, a kiindulás volt tehát hamis és hibás, amikor a Petőfi Kör annyira ideig oly súlyosan elítélték. A tisztázó viták, a kritikai elemzés egyik első és legfőbb feladata éppen az, hogy egyszer s mindenkorra helyrebillentse, kiigazítsa, megbízhatóvá tegye a mérlegelés mechanizmusát. Nem csak a Petőfi Kör, hanem az 1953 óta elkezdődött nagyobb és annyi viszontagságon át ma is folytatódó egész reformfolyamat megítélését. (Taps)

Fodor Gábor Péter: Köszönöm Kosáry professzor úr hozzászólását és átadom a szót Lakatos Istvánnak, aki a Petőfi Kör elődjeként emlegetett Bessenyei Kör egyik alapítója volt.

Lakatos István*: Kedves Barátaim, tisztelt Hallgatóság!

Örömmel, meghatottan üdvözöllek benneteket. Örömmel azért, mert az elmúlt emberöltő nemigen kecsegtetett reménnyel, hogy efféle összejövétel a mi hosszabb-rövidebb életünkben lehetséges lesz még; meghatottan pedig azért, mert ily szép számmal láthatom viszont azokat, akikkel együtt volt szerencsém fiatalnak lenni, akikkel együtt kezdeményezhettem valamit, ami – úgy látszik – minden ostoba váddal, minden még nemrég is kormányideológiai szinten tartott hamisítással szemben történelmileg maradandónak, nemzetünk sorsát tekintve példaszzerűnek, mi több, jövőbe mutatónak bizonyulhat.

A meghívó szerint *tudományos* ülészakon veszünk részt most, amely azt a címet viseli: A Petőfi Kör, a reformmozgalom fóruma 1956-ban.

Máris eltérek a tárgytól.

Aránylag legkevesebbet mozgalmunk 56-os történetéről tudok. Jóval többet az előzményekről; hadd beszéljek erről inkább. Feljogosít, sőt felszólít rá Hegedüs B. András barátom megvitandó tanulmánya. Ő is az előzményekkel kezdi. Szerepem nekem *ebben* volt.

Sztálin halálával sötét lidércnyomás alól kezdtünk felszabadulni. Röviddel a temetést követően elhangzott Moszkvában a *személyi kultusz* eufemisztikus kifejezése, első, még nagyon óvatos bírálata az eddig bírálhatatlan diktátornak. 1953 júliusában pedig Nagy Imre miniszterelnök országgházi beszéde az új kormányprogramról. Bizakodni kezdtünk: valami jó irányú változás, fellazulás talán kezdetét veszi szűkebb hazánkban is. Megindultak a viták s egyre merészebbé váltak. Az Írószövetség pártszervezetében például. Sajnáltam, hogy noha érdekelt a politika, nem vehetek részt bennük. De hát nem voltam párttag, a kommunizmus eszmeköre mérhetetlenül távol állt tőlem – áll mindmáig. Felháborított, hogy az ország sorsának tisztázása miatt kommunista párttagok előjoga csak. Lehetett volna hasznos mondanivalója az állampolgárok többségét kitevő pártonkívülieknek is. Ennek ellenére: minden elismerésem azoké a bátorságra kapott bolsevistáké, akik ezeket a zárt *pártvitákat* az Írószövetség tanácstermében fellobbantották, akár Déry Tiborra, Háy Gyulára, akár Kuczka Péterre gondolok – sorolhatnám tovább a neveket, később közeli barátom lett úgyszólván mindegyik. De hibának tartottam, hogy *egyedül* sajátították ki a változásért vívott harcot és igényt se tartottak rá: ebbe mi is beleszóljunk.

Huszonéves, igen szegény költő voltam, hosszú évek óta kirekesztve már az irodalmi életből, ahogy barátaim, az újholdasok, és idősebb mestereim, Szabó Lőrincről Weöres Sándorig, Kassák Lajostól Keresztury Dezsőig és tovább. Az egymás iránti szolidaritás fűzött össze bennünket jótékonyan. Kisebb-nagyobb asztaltársaságok keletkeztek, ahol aránylag félelemmentesen társaloghattunk. Ilyen volt Rónay György asztala. Rónay asztalánál én sosem ültem – materialista voltam világeletemben, sőt ateista mindmáig. Ilyen a Darling eszpresszó, ahol – egyéb kiszorítottakkal elegyülve – az újholdasok is össze-összeültek. Ilyen Niszél bácsi kóser vendéglője, ahol a legmulatságosabb, legvegyesebb társaság

* Lakatos István 1927-ben született Bicskén. Költő, prózaíró, műfordító. Középiskoláit Tatán és Zalaegerszegen, az egyetemet Budapesten végezte. 1949-ben Baumgarten-, 1982-ben Graves-, 1983-ban József Attila-, 1985-ben Déry-díjban részesül. 1957-ben letartóztatják, 1959-ben szabadul. 1986-ban az Újhold Évkönyvek-sorozat egyik megindítója. Első kötete, *A Pokol tornácán* 1949-ben, összegyűjtött versei, az *Írás a porban* 1981-ben, önéletrajzi prózája, *A sötétség virágai* 1987-ben lát napvilágot. Tolmácsolta Vergilius Összes Műveit, a Bhagavad-gítát s egyéb klasszikusokat.

Újkori történelmünk tragédiája, hogy efféle gondolatok ismétlése az ötvenes évek vakhi-tének korában időszerű lehetett és veszélyes.

A könyvtárosok egyetértve fogadták javaslatomat. A titkári, vagy főtitkári teendők ellátását azonnal följánlották ottani barátaim.

Egy Galilei-kör jellegű társulat működtetéséhez természetesen csak a lelkesedés nem elegendő, szükségeltetik hozzá anyagi támogatás: a meghívókra, a szerény adminisztrációs költségekre, biztosítani kell előadótermet stb. Úgy képzeltem, a mindinkább aktivizálódó Hazafias Népfront védőszárnyai alá helyezkedhetnénk. Az egyeduralkodó párttal szemben mégis valamilyen alternatívát kínáló Népfront azonban akkor még eléggé szervezetlen és tehetetlen volt, vagy mi nem bizonyultunk eléggé ügyeseknek – így nem tudtak fölvállalni bennünket. Akkor a TIT-et javasoltam. Végső soron az sem úgy sikerült, ahogy szerettem volna.

Mint hogy megalakulásunk a Széchenyi Könyvtár DISZ-szervezetének lázongó-liberális közegében kezdődött (százszorta liberálisabbak voltak, mint a néhány lépcsőfokkal följebb felügyelő apparátusok), híre terjedt szándékunknak magasabb körökben is. Egyaránt szerencsétlenségére-szerencséjére vállalkozásunknak.

Magához hívatott bennünket a Nagybudapesti – vagy Országos – DISZ vezetője, Hollós Ervin. Most nem tudok visszaemlékezni rá csakugyan, akkortájt melyik sztálinista szervezet főnöke lehetett. Mit csinál a DISZ, mi szükség rá, eddig ez se nagyon foglalkoztatott. A párt ifjúsági segédcsapata, gondoltam, anélkül hogy jellege-mibenléte valaha is mélyebb töprengésre készítetett volna.

Hollós Ervinnek pedig nevét se hallottam addig. Ma tudom persze, Rákosi legrendíthetlenebb híve volt, november 4-ike után, a szovjet tankok élén őt várta vissza, nem Kádárt, elé is sietett Szolnokra, ahol újraindította a Szabad Népet; Kádárék azonban ezt az egyet nem engedték neki. Az apparátus kárpótolta fontosabb, más jellegű beosztással: a belügy Politikai Főcsoportfőnökségének vezetője lett, Biszku Bélával az 56 utáni koncepciók perék talán legfőbb kezdeményezője, irányítója. Ebből kikopva később egyetemi tanár, hírhedt könyvei révén pedig az ellenforradalom doktora.

Hollós 1954-ben látszatnyájassággal és -lelkesedéssel fogadott bennünket. Tudjuk-e, kérdezte, milyen fontos vállalkozásba fogtunk?

Tudtuk, természetesen.

Megérdemlünk minden támogatást, folytatta. Engedjük meg, hogy ifjúsági szervezete minden lehetőségével segítsen bennünket.

El kellett fogadnunk, sajnos, nemigen adódott más lehetőség. Innét az első, vagy talán az első másfél év méltatlan politikai sakkhúzásainak sorozata. Első nagyobb összejövetelünkön a programbeszédet még én mondhattam el. Még javasolhattam témákat tucatjával. Ezek némelyikét később műsorára is tűzte a Petőfi Kör. A *hivatalos* ifjúsági szervezet azonban a számukra váratlanul nagy érdeklődéstől már megrémült. Az én programbeszédem is tele lehetett eretnokséggel, ámbár, hogy mit mondtam, bajos visszaidézni. Amikor 1957 elején letartóztattak, minden a Körre vonatkozó iratokat elkobozták – egy titokzatos páncélszekrényben várják azóta is újbóli napfényre kerülésüket.

A folytatásról annyit csak: talán már második-harmadik ülésünket is egyre nagyobb számban elárasztotta a Hollósék által ránk erőszakolt apparátus. Élesen emlékszem: a kezdet kezdetén még össze akartuk hívni szellemi életünk s ifjú barátaink színe-javát; vagy azért, hogy megtárgyaljuk teendőinket, vagy hogy tisztségviselőket válasszunk és eldöntsük, miféle nevet adjunk a körnek. Bementünk a Nagybudapesti DISZ irodájába, a címlistát – pár száz nevet – magam diktáltam a gépíróknak, ellenőriztem minden borítékot. Az ülésen ismeretlen arcok fogadtak. Az általam javasoltak közül tízen ha megkapták a meghívót, a többit Hollósék huszárosan megsemmisítették, illetve saját kádereiknek küldték szét. Így aztán könnyedén keresztülvitték akarataikat.

Először vitatták, helyénvaló-e a Bessenyei Kör elnevezés. Sokkal harciasabb lenne, ha Petőfi Körre keresztelnék. Magától értetődik, nem kell bizonygatnom, Petőfit mily óriásnak tartom és mennyivel jelentősebb költőnek szegény Bessenyeinél. De Petőfi *nevével* annyira visszaéltek az idő tájt... Elég arra az irodalomtörténeti nonszenszre utalnom, hogy Révaiék egy *fővonalat* konstruáltak, amely Petőfivel kezdődik, Adyval folytatódik, József Attilával végződik, aztán ezzel a vélt bunkóval próbálták elzavarni az irodalom másod-, harmadvonalából is Babitsot, Arany Jánost, akiket én *éppúgy* becsültem, szerettem, mint József Attilát és Petőfit. Ezért körömszakadtig kardoskodtam: ragaszkodjunk mégis Besse-

nyeihez. Leszavaztak, a kör végül Petőfi Kör lett. Ördög tudja, bánjam-e vagy sem. Petőfi Kör néven vonult be történelmünkbe ez a mozgalom és most már maradjon így – de jegyezzük meg, előzménye a Bessenyei Kör volt.

Mindig menthetetlenül civilnek tartottam magam, szabadgondolkodó polgárnak. Valahogy épp ezt, a magamfajta kötetlenségét, függetlenségét nem bírták elviselni a DISZ magas irányítói. Ambár fölkérőim klubunk vezetőjének engem szemeltek ki, Hollósék – puccsal – Tánzos Gábort ültették a főtítkári székbe. Szerencsémre? Szerencséjére? Tánzos, ifjabb éveiben, hithű kommunistaként kezdte politikai pályafutását. Szeme azonban felnyílt később, ahogy kommunista híveié is. A DISZ pesti s vidéki szervezetének eszmélkedő tömege ugyanis az ötvenes évek végére – vezetőik elvárásaival ellentétben – korántse bizonyult már annak a formálható, manipulálható masszának, mint a negyvenes esztendőkből, vagy akár Sztálin halála előtt még.

Nem tudom megállni, hogy meg ne kockáztassam: ha Hollós Ervinék nem lettek volna oly ostobák, amilyenek, a maguk pillanatnyi szempontjait tekintve velem százszor jobban jártak volna, mint az eszményien becsületes Tánzos Gáborral. Én, mivel a bolsevizmusba sohase voltam beleszeretve, kiszereztem se kellett belőle. Tánzos ellenben – talán jóvátenni régi tévedéseit – radikálisan szembefordult hajdani vakhitével. És mivel tehetséges szervezőnek bizonyult, Hollósék hol gyámkodó, hol zsarnoki apparátusát végül elsöprő, valódi tömegszervezetet hozott létre.

Ha én vezettem volna azt a kört, lett volna szabadgondolkodó páholy belőle, a polgári, vagy ha jobban tetszik: a polgári *radikális* progresszió terepe, ahol az autonóm személyiség bontható volt elsősorban szárnyat, mert ez, amit minden demokrácia előfeltételének éreztem, érzek. Azaz vitakultúrára és a gondolkodás bátorságára nevelni, a napi politikától független közmorál becsületét visszavívni – ez lett volna a Bessenyei Kör célja; átmenetileg se forradalom, hanem evolúció és erudíció révén. Esetleg egy színvonalas folyóirat révén még. Célja, értelme ennek is az lett volna, mint a köré: először kiművelt emberfőket nevelni; másodsorra pedig ezekkel együtt létrehozni a tömegmozgalmat – utóbbit azonban már nélkülüm.

Visszatérve a Petőfi Körre: nekem ebben elég kevés szerep jutott már. Esztendeig talán valamilyen díszelnökségi tagnak megtártottak még, de a vezetőségi ülésekre nem jártam el, nem is nagyon hívtak. Az irányítás teljes mértékben Tánzos Gábor, Hegedűs B. András és a többiek kezére jutott, akik sokkal energikusabban, sokkal érdekesebben tudták országos mozgalommá fejleszteni, mint én valaha tudtam volna.

Mivel fejezzem be? Én a távlatokban mindig bizakodtam. Anélkül, hogy ez bármikor khiliasztikus hitté torzult volna. Az én liberalizmusom sohasem a liberalista etatizmus, magyarán az államhatalom mindenre való kiterjesztését jelentette. Az *état*, az állam, aligha nem jóval tovább fog fennmaradni, mintsem a közeli világforradalom hívei hajdan remélték. Az a liberalizmus, ami engem vezérel, a szó latin értelmére, a szabadságra vezetendő vissza, arra a szabadságra, amelynek távlataiban mindenképp bízom; arra a szabadságra, amely minden hatalommal szemben meg meri őrizni a kételkedés emberi méltóságát. Ismételten mondom: se forradalmár, se marxista soha nem voltam, soha nem leszek már. De Marx jelmondata az én jelmondatom is. Ez a *dubito ergo sum*. Mindig kétkedni jelenségekben, szabályokban, dogmákban és megmaradni a kétkedés büszkeségénél akkor is, ha veszéllyel jár.

Amiben, ha hinni tudnék, hinnék, az a sokszínűség végső, magasabb összhangja.

Utolszor:

Nekem, hatvanas éveit kezdő költőnek fő problémám, azaz konfliktusom mostanság: hogyan folytatható valami, amire huszonéves fejjel föltettük életünket, amit emberöltőnyi időre abbahagyunk, pontosabban: amit abbahagyattak velünk. Őszinte örömmel látom, nemcsak az én kortársaim ülnek előttem és körülöttem, hanem nálunk jóval fiatalabbak is. Mindig a fiatalságban bíztam, ifjan is a fiatalságot szerettem volna megnyerni arra, aminek tőlem független első állomása 1956 ősze lett. (*A fiatalokhoz* címen az októberi napokban versem jelent meg – elég középszerű, sajnos –; börtönbe, többek közt, ezért kerültem.)

Sokan ülünk itt, akiknek életéből a diktatúra tíz, húsz vagy több évet is elrabolt s épp legenergikusabb korunk esztendeit. Szerény példát mondok. Akik jártasak az irodalomban, tudják, az Újhold-Évkönyvek egyik szerkesztője vagyok. Hajdani folyóiratunk, az Újhold, 1946–48 közt jelent meg. Szerkesztőtársaimmal, Nemes Nagy Ágnessal, Lengyel Balázssal negyven év múlva újítottuk fel, évkönyv formában. Nem kis aggodalommal: amit kezdtünk

huszonévesen, továbbvihető-e hatvanon, sőt hetvenen túl? Jólesően tapasztaltuk, hogy akadtak követőink, becsülőink a hallgatás esztendeiben is – és nemcsak a mi generációnkban –, akikkel folytathatók hajdani eszményeink. Ez irodalom azonban. És a politikában?

A Petőfi Kör, véleményem szerint, nem kell felújítanunk. Hivatását betöltötte. Szaporodnak a pártok, szervezetek: vegyék át immár a stafétabotot tőlünk az ifjabbak. De hallgassanak meg bennünket is, tapasztaltabbakat; úgy vélem, adhatunk jó tanácsokat. A Petőfi Kör vetése szárba szökken – a harminc évvel korábbi kezdemény igenis folytatható.

Meggyőződésem, annak a pluralizmusnak, amely most van kialakulóban, a Petőfi Körön túl is léteznek jó hagyományai. Az 1945–46-os esztendőben hetek, hónapok alatt meg tudott szerveződni tucatnyi párt. Most a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége, a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdák, FIDESZ és Kereszténydemokrata Párt azon töpreng, szavazatnyerő párttá tud-e alakulni a talán egy év múlva esedékes választásokig. Hogyne tudna! Van magyar demokratikus hagyomány. Van magyar liberálisizmus. Széchenyire és Eötvösre, Kölcseyre és Deákra gondolhatunk, századunkban Jászira, Bibóra s a reformkommunista mártírokra. Tessék gyorsabb iramban megvalósítani, amit megvalósítani szeretnének. A nagy elődök és nem méltatlan mai követők útján az ő szellemükben indulhatunk tovább és induljunk is tovább most. (Taps)

Fodor Gábor Péter: A szünet előtti utolsó hozzászóló, Vásárhelyi Miklós következők.

Vásárhelyi Miklós*:

Tisztelt Hallgatók!

Röviden igyekszem a dolgotban, amit remélem, hogy nagyon sokan elolvastak és a Hegedűs B. András bevezetőjében felvetett kérdőjelek egyikéhez-másikához hozzászólni.

Mindenekelőtt arról szeretnék egy-két szót szólni, hogy akkor is – de visszanézve több mint 30 év távlatából is – mit jelentett nekünk a korabeli magyar politikai és társadalmi fejlődésben a Petőfi Kör. Akkor is úgy láttuk és ma is az a véleményem, hogy az 1953–56 közötti szakasz egyik legjelentősebb tényezőjévé nőtte ki magát az a Kör, amelynek igen szerény indulásáról és a Bessenyei Kör után következő további szerény folytatásáról itten már hallottunk.

Ha azt mondjuk ma, hogy az 1953-as kormányprogram az első reformkísérlet volt nemcsak Magyarországon, hanem általában az úgynevezett szocialista országokban és a kommunista pártokban is, akkor 1955 márciusa után a restaurációs törekvések közepette a Petőfi Kör volt az egyetlen nyilvános fórum, ahol a reform gondolata tovább élt, sőt kibontakozott, terebélyesedett és gazdagodott. Ezt én rendkívül fontosnak tartom leszögezni, mert ha a Petőfi Kör abból a kis magból, amiből kinőtt, nem vált volna a nagy fórummá, amivé lett, akkor mindazoknak a gondolatoknak, amelyek a kormányprogram első másfél éve alatt meghirdették és kibontakoztak, nem lett volna módjukban tovább élni. Tehát ebből a szempontból a Petőfi Kör egyedülálló hivatást töltött be. Azt is meg kell mondanom ezzel kapcsolatban, hogy Tánzos Gábor, miután a Lakatos István által elmondott előzmények és körülmények közepette a Petőfi Kör titkára lett, a legnehezebb periódusban keresett fel bennünket. Azért mondom, hogy a legnehezebb periódusban, mert még a XX. kongresszus előtt voltunk, s a nyilvánosság minden lehetőségétől meg voltunk fosztva. A különböző szerkesztőségekben ugyanis, először a Szabad Népnél, azután a Magyar Nemzetnél, a Szabad Ifjúságánál elhallgattatták vagy elnémították azokat az újságírókat, akik ennek a gondolatnak a bátor harcosai voltak. Az Írószövetségben sem volt már módja a reformgondolat támogatóinak arra, hogy kifejtsék a véleményüket, az Irodalmi Újság cenzúrája is egyre szigorúbb lett. Az írói memorandum⁴⁸ utáni emlékezetes Vasas székházi ülésen pedig Rákosi valósággal lincshangulatot teremtett az ő politikáját ellenző- és kritizálókkal szemben.⁴⁹ Tehát elmondhatjuk, hogy bár az 1955. márciusi határozat utáni légkörnek „fagypontjára” értünk, abban a pillanatban felcsillan a lehetőség, hogy mégis lesz

* Vásárhelyi Miklós 1917-ben született. Újságíró, politikus, irodalomtörténész. Olaszországban, Debrecenben és Budapesten tanult. 1945 februárjától az első Pesten megjelenő Szabadság c. újságnál dolgozik, majd a Szabad Nép külpolitikai rovatvezetője és a szerkesztő bizottság tagja. 1954-től 1955 márciusáig a Minisztertanács Tájékoztatói Hivatalának elnökhelyettese, majd eltölti a foglalkozásától. 1956. november 1–4. között a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke. 1956 és 1957 áprilisa között Romániába volt internálva. 1958-ban ötévi börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban az általános amnesztiával szabadult. Kilenc évig nem helyezkedhetett el szellemi pályán. 1972-től az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, a Magyar sajtótörténet egyik szerkesztője.

esetleg egy fórum, lesz egy alkalom, lesz egy lehetőség, ahol folytathatjuk gondolataink kifejtését – ez számunkra még akkor is igen nagy biztatást jelentett, ha a megvalósulás későbbre maradt. Én nagyon fontosnak tartom itt annak a ténynek az említését, hogy ez a XX. kongresszus előtt történt.⁵⁰ Kibontakozni a XX. kongresszus után bontakozott már ki. Akkor csillant fel a lehetőség és később lett valósággá. De mikor valósággá lett, akkor is egy igen jelentős tett volt, hiszen nem szabad elfelejteni, hogy abban az időben valamennyi hatalmi poszt – s ebbe beleérttem a kultúra kulcspozícióit is – a Rákosi rezsim kezében volt. Tehát rendkívüli tehetség, lelemény, kezdeményező erő és bátorság kellett ahhoz, hogy a Petőfi Kör azzá váljon, amivé lett, és hogy fóruma legyen a gondolatok kifejtésének.

Most egy olyan kérdésre szeretnék kitérni, amely talán ellentmondást is fog kiváltani, de szeretném a véleményemet ezzel kapcsolatban kifejteni. Hogyan volt lehetséges, hogy ebben az abszolúte depressziós légkörben, abban a hangulatban, amikor úgy látszott, hogy ténylegesen sikerül szétzúzni az akkor már pártellenzék igényével fellépő Nagy Imre-kört, hogyan volt lehetséges ebben a helyzetben mégis fórumot teremteni ennek a körnek és ezen keresztül az 1953-ban meghirdetett reformprogramnak? Kétségkívül ebben óriási szerepe volt Táncczos Gábor egyéniségének. Aligha volt köreinkben még egy fiatalember, aki olyan politikai tehetséggel, olyan politikai ösztönrel rendelkezett volna, mint amilyennel Táncczos Gábor. Ő ebben a szerény keretben, amelyet az előbb olyan érzékletesen vázolt előttünk Lakatos István, megérezte a lehetőséget, a biztatást arra, hogy ebből valami egészen rendkívülit, különöset lehet csinálni, hogy ebből egy olyan szervezetet lehet kifejleszteni, amelyik majd később történelmi szerepet vállal Magyarországon. Ehhez kétségkívül széles látókör, nagyon éles szem és nem kis bátorság kellett. Ez is megvolt Táncczos Gáborban, mert hiszen ebben a légkörben, ahol egymást érték a pártból történő kizárások, az állásokból való elbocsátások, az embereknek az egzisztenciális létükben való fenyegetettségük, a különböző büntetések, retorziók, nem kis vállalkozás volt az, ha valaki mindezek ellenére vállalta a harcot. Táncczos nem belesodródott, hanem vállalta, sőt valósággal kihívta maga ellen a hatalmat azzal a vállalkozással, amibe belekezdett. E két nagy kitűnő tulajdonság mellett: a politikai tehetség és a bátorság, Táncczos Gábornak volt egy harmadik nagyon fontos készsége, a tárgyalókészség és a rugalmasság. Mert az előbbi két karakterisztikával együtt ha mindez nem lett volna meg benne, nem tudta volna keresztülvinni az elképzeléseit, hiszen ő közvetlenül a DISZ budapesti és országos vezetőivel tárgyalt és őket kellett meggyőznie arról, hogy a Petőfi Kör olyan szervezet, amelyik végül is beleillik a DISZ programjába és elképzeléseibe. Táncczos jelentős személyiségének tulajdonítom azt, hogy köré is nagyon karakterisztikus, tehetséges és komoly emberek csoportosultak. Ha végignézzük ma a Petőfi Kör akkori vezetőségének a névsorát, egy csomó olyan névvel találkozunk, akik akkor még csak ígéretes fiatalemberek voltak, de később sokan közülük bebizonyították, hogy mint szakemberek is, mint emberek is valóban a legkitűnőbb minőségűek közé sorolhatók. Van azonban a dolognak egy másik oldala is, amelyik talán ha elmondom, kevésbé fog rokonszenvet kelteni. Ez az, hogy ahhoz, hogy ezt a Petőfi Kört a DISZ-en belül sikerüljön megvalósítani, szükség volt arra is, hogy a DISZ vezetése közelebb álljon a valósághoz, érzékenyebb legyen a tények iránt, mint a párt vezetése. Különben ezt nem sikerült volna létrehozni s Táncczos érvelése süket fülekre talált volna. Nem bődította el ezeket a vezetőket teljesen az a mámorhangulat, mint ami akkor a pártban uralkodott, a hamis elképzelés, hogy a pártegység az mindenek fölött való, hogy lényegében Nagy Imre és közvetlen körének kizárásával és megbénításával már minden veszély elhárult. Ők érezték azt, hogy az értelmiség körében, és különösen a fiatal értelmiség körében nagyon komoly válság bontakozik ki. És a Petőfi Körben látták egyik eszközét és lehetőségét annak, hogy ezen a válságon úrrá legyenek, vagy legalábbis kitapogassák ennek a válságnak az érzékeny pontjait. Természetesen ugyanez a vezetőség a program végrehajtása során, a Petőfi Kör működése során tétovának, bizonytalanak mutatkozott, sokszor megtorpant, sőt a kritikus pillanatokban cserben is hagyta a Petőfi Kör vezetőségét. Sőt, hogy még továbbmenjek, a későbbiek folyamán az egykori pártfogók és szövetségeseik közül néhányan a fő üldözők lettek. A kép teljességéhez ez is hozzátartozik. De elképzelhetetlen lett volna a Petőfi Kör megszületése és a működése, ha nem lett volna bizonyos politikai számítás és bizonyos politikai-taktikai érzék a DISZ akkori vezetőségében. Tudniillik az teljesen elképzelhetetlen, hogy ők ne látták volna azt, hogy mi történik valójában a történész és a közgazdasági vitán, vagy hogy mi történik a többi összejöveteleken. Tisztában voltak azokkal a kockázatokkal és azokkal a veszélyekkel, amelyekkel ezek a viták jártak, de úgy értékelték egy darabig,

még hozzá jó darabig, hogy mindezeket a kockázatokat megéri az a politikai nyereség, amelyet végül számukra ez a szervezet, a DISZ egyetlen népszerű szervezete jelent. Úgyhogy a politikai mérlegelésben felülkerekedett az, hogy van egy szervezet, amelyiken keresztül el tudnak jutni az értelmiség azon rétegeihez, amelyektől különben teljesen el voltak zárva. Szóval ezek a tényezők feltételei voltak annak, hogy a Petőfi Kör a DISZ keretén belül megszülethessen és azon belül kifejtse működését.

Engedjék meg, hogy most ezzel kapcsolatban néhány szóval visszatérjek 1955 márciusára, arra az időpontra, ahol tulajdonképpen formailag az első reformkísérlet megakadt, és amely a mi emlékezetünkben és tudatunkban egyértelműen csak úgy él, mint súlyos kudarc, mint vereség, mint csapás. S valóban ez hatalmas és szervezetileg is egyértelműen az volt. Hiszen Nagy Imre leváltása, kiiktatása a kormányból és pártapparátusból a vele rokonszenvező, vagy a vele együttműködő munkatársainak az eltávolítása kétségkívül nagyon súlyos vereség volt, és végül is ez nemcsak hogy megakasztotta az egyedülálló és meginduló reformfolyamatot, hanem sok mindenben vissza is fordította.⁵¹ Voltak azonban ennek egészséges hatásai is. Az első egészséges hatását én abban látom, hogy ezzel a határozattal és az utána következő eseményekkel megszűnt az a kettősség, amelyik addig a pártban uralkodott. A pártfegyelem rengeteg kompromisszumra, az érdekelteknek nem tetsző lépésre kényszerítette Nagy Imre híveit is 1955 márciusáig. Erre igen sok példát tudnék mondani, a megkezdődő, majd leállított rehabilitációktól, egészen olyan kirívó esetekig, mint hogy az internálótáborok feloszlata után az internáltaknak egy jelentős részére rögtön a táborok feloszlata után olyan büntetéseket szabtak ki, mint amennyi időt az internálótáborokban töltöttek, és így tovább. Ezek mind olyan dolgok voltak, amelyek természetesen sem Nagy Imrének, sem azoknak, akik a reformnak valódi hívei voltak, semmiképpen nem tetszettek, de kénytelenek voltak beletörödni. Ez a kettősség 1955 márciusával megszűnt, a pártegység fantomja megszűnt létezni és teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a párton belül szakadás van. Tehát van a párton belül egy szárny – és ez kerekedett felül –, amelyik a desztalinizálást nem kívánja, és van vele szemben egy szárny, a kisebbik, és akkor vereséget szenvedett szárny, amelyik következetesen kíván továbbmenni a reformok útján. Ez a tisztázás történelmileg feltétlenül jelentős dolog volt, tehát a hatalmi vereséggel szellemi és erkölcsi tisztázás is együtt járt. Ez az erkölcsi tisztázás talán mindennél fontosabb volt, mert 1953-ban kezdődött meg a pártnak az az erkölcsi válsága, amelyik a mai napig sem szűnt meg. Az 1953-as fordulat kétségkívül megrázkódtatta a párttagságot. Ugyanilyen hatása volt a XX. kongresszusnak is. De a kommunisták körében a lelkiismereti válság valójában 1955 márciusával kezdődött. Akkor kezdődött meg az a korszak, ahol az embereknek mást kellett mondani – már most a kommunistákra gondolok –, mint amit gondoltak. A Petőfi Körben a viták mellett tanúi lehettünk a régi kommunista harcosok és a fiatal, lelkes kommunisták azon katarzisának, mikor ott, a nyilvánosság előtt, a hallgatók előtt elmondták azt, hogy miben vétkesek, milyen csalódások, milyen megrázkódtatások érték őket és hogy milyen konzekvenciákat vontak le abból, aminek a legutóbbi időkben tanúi voltak.

Szeretnék néhány szót szólni arról is, hogy mi volt a kapcsolat a Nagy Imre-kör és a Petőfi Kör között. A dolgot, amelyet mindannyian olvastak, szerintem bizonyos mértékben egy stílusfordulattal oldja meg a kérdést, amikor arról beszél, hogy mi volt a viszony Nagy Imre és a Petőfi Kör között. Megfelel a valóságnak, hogy személyes kapcsolat Nagy Imre és a Petőfi Kör között úgyszólván nem létezett, ha létezett, akkor inkább már csak Rákosi bukása után volt. De ezzel azért a teljes igazság nincsen elmondva. Az igazság az, hogy a Nagy Imre-kör és a Petőfi Kör között 1955 és 1956 fordulóján egy kölcsönhatáson alapuló, olyan mély emberi és baráti kapcsolat létesült (közöttem és Tánczos között is), amelyik úgy gondolom, mind a két fél számára gyümölcsöző volt. Azért mondom, hogy kölcsönhatáson alapuló, mert nem az volt a szerep, mint ahogy az aztán később a vádiratban és a különböző rágalmozó broszúrákban szerepelt, hogy az egyik fél irányította volna a másikat, hogy a Petőfi Kör egy fedőszerve lett volna a Nagy Imre-féle körnek. Ez így nem felel meg a valóságnak. A Petőfi Kör vezetőségének, magának Tánczosnak erre semmiféle szüksége nem volt. Az ő programjaikat maguk dolgozták ki és ezek a viták pedig ott maguktól éltek és alakultak, és alakították ki azt a vonzókörüket, amivel rendelkeztek. De kétségtelen az, hogy ezeknek a vitáknak a középpontjában az a reformgondolkodás állt, az az újfajta gondolkodás, amelyik mégiscsak 1953-tól kezdve vált lehetővé előbb sajnos csak a kommunisták, majd később fokozatosan a magyar társadalom szélesebb rétegei számára is.

Ezután térjek át az utolsó kérdésre, amelyet Hegedűs B. András is érintett, és pedig arra,

hogymért nem szerepelt a Petőfi Kör 1956-ban? A feltett kérdésre csak azt tudom válaszolni, hogy a Petőfi Kör a maga eredeti profiljával, eredeti gondolkodásával ugyanazért nem tudta szerepét betölteni 1956-ban, mint amiért a Nagy Imre-kör sem. A Petőfi Kör ugyanis, akárcsak Nagy Imre köre, jellegzetesen, vallottan és egyértelműen az értelmiségi körök reformista irányzatú társulása volt. 1955–56 között rendkívül éles, elkeseredett harc folyt a párt dogmatikus szárnya és már nemcsak a párt, hanem a magyar társadalom felvilágosított, reformista körei között. Azután jött 1956 októbere. Október 23-án a forradalom árja elseperte a régi elnyomó rendszert, de a reformistákat is. Hozzá kell azonban tennem, hogy a reformisták utólag azonosították magukat a győztes forradalommal. És ezt a kérdést szerintem azért nagyon fontos ilyen élességgel felvetni, mert megítélésem szerint a reform nemcsak program, sőt elsősorban nem is program, hanem *idő* kérdése. Nem úgy van az, hogy egy reformot el lehet kezdeni és aztán akármeddig lehet csinálni és lehet húzni. Ha a reform és a reformtörekvések egy bizonyos időn belül ugyanis nem valósulnak meg, akkor elkerülhetetlenül elsodorják őket és az ország olyan újabb tragédiákba kerül, mint amilyenektől Kosáry Domokos is óvott bennünket, és amelyekre azt mondotta, hogy egy ilyen újabb tragédiát nem, vagy csak nagyon nehezen tudnánk elviselni. Én azt hiszem, hogy a Nagy Imre-kör és a Petőfi Kör történetéből a legnagyobb tanulság, amit le kell vonnunk, éppen ez a tétel: hogy a reformnak csak akkor van esélye sikerre és győzelemre, ha az radikális és gyors, mert különben katasztrófába fog behullani. (Taps)

Fodor Gábor Péter: Tisztelt Hallgatóság! A most következő 15 perces szünet előtt két dologra szeretném felhívni a figyelmüket. Az egyik Hegedűs B. András már sokak által emlegetett tanulmánya, amelyhez itt is hozzájuthatnak. A másik pedig az, hogy ma este a TV 2 Napzárta című műsorában a Petőfi Körről láthatnak, hallhatnak majd egy beszélgetést. A hozzászólni szándékozók pedig arra kérem, hogy hozzászólásaik kb. 10 percesek legyenek.

(Szünet)

Jegyzetek

¹ A felsoroltak foglalkozása 1956-ban:

- Tánczos Gábor (1928–1979) a Petőfi Kör titkára
- Donáth Ferenc (1913–1986) a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese
- Mód Aladár (1908–1973) történész, egyetemi tanár
- Lukács György (1885–1971) filozófus, egyetemi tanár
- Balogh Elemér (1917–1965) filozófus, pártfőiskolai tanár
- Markos György (1902–1976) a gazdaságföldrajz egyetemi tanára
- Losonczy Géza (1917–1957) újságíró, a Magyar Nemzet főmunkatársa
- Péter György (1903–1969) a Központi Statisztikai Hivatal elnöke
- Jóboru Magda (1918–1982) az oktatásügyi miniszter első helyettese
- Gosztonyi János (1925–1985) a DISZ Központi Vezetőségének titkára
- Kiss Árpád (1918–1970) mérnök, a Műszaki Fejlesztési Tanács elnöke
- Ferenczy Noémi (1890–1970) gobelinművész
- Hardy Gyula (1928–1988) vegyészmérnök, az MDP KV tudományos alosztályának vezetője
- Pap Gábor (1931–1956) főiskolai hallgató
- Kardos László (1918–1980) néprajzkutató
- Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus
- Rajk Lászlóné (1914–1981) könyvtáros
- Déry Tibor (1984–1977) író

I. Tóth Zoltán (meghalt 1956-ban) történész, egyetemi tanár

Mező Imre (1911–1956) a budapesti pártbizottság titkára

Földes Gábor (1923–1957) színházi rendező

Gimes Miklós (1917–1958) újságíró

Nagy Imre (1896–1958) politikus.

² Hegedűs B. András: „Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban”. Világosság, 1989/1.

³ Emigráns magyarok tudományos intézete, 1959-től 1963-ig működött.

⁴ Lásd többek között: Ki döntson kiról? (1956. nov. 11.) – Nemzeti függetlenség és társadalmi haladás (1956. nov. 30.) – A nép vádirata (1956. nov. 20.) – Amit megőrizni akarunk és amit nem (1956. dec. 5.) Valamennyi a Népakaratban, a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének lapjában jelent meg.

⁵ Népszabadság, 1956. nov. 2. (Rádióbeszéd)

⁶ Felszólalás a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának ülésén, 1956. december 2. In: Kádár János Művei, első kötet, 1956–1958. Kossuth Könyvkiadó, 1987. (Az e kiadás számára készített jegyzet szerint a Petőfi Kör 1954 végén alakult értelmiségi klub, amely fokozatosan az ellenzékiek és a marxizmust–leninizmust revízió alá vevő elemek bázisa és az ellenforradalom eszmei előkészítője lett.)

⁷ Friss István: „Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről.” Előadás az MSZMP KB Politikai Akadémiáján. Kossuth Könyvkiadó, 1957.

⁸ Molnár Endre: „Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről.” Társadalmi Szemle, 1957/2. (június) 44. old.

⁹ „A Közgazdaságtudományi Intézetéről.” Közgazdasági Szemle, 1958, 8–9. sz. 939. old.

¹⁰ Pap Gábor: „Kert-Magyarország?” Új Hang, 1956. 9. sz. 52–56. old.

- 11 Fehér Lajos: „A magyar mezőgazdaság fejlődésének útja.” Előadás 1957. május 20-án. Kossuth Könyvkiadó, 1957.
- 12 Sütő Dezső: „A politikai munka fejlődése a Pénzügyminisztériumban.” Pénzügyi Szemle, 1975. 272–282. old.
- 13 „Lukács a sztálinizmus elleni harc hamis jelszavát már a Petőfi Kör filozófiai vitáiban összekötötte a leninizmus dogmatizálása ellen folytatandó harc jelszavával.” (Vö. 2. sz. jegyzet)
- 14 „Szocialista humanizmus – szocialista nevelő” (Szerkesztőségi vezércikk) Pedagógiai Szemle, 1958. 1. sz.
- 15 Népszabadság, 1957. febr. 1.
- 16 Gedő András: „A tudományos kommunizmus nemzetközisége és a „nemzeti kommunizmus”. Társadalmi Szemle, 1957. 3.
- 17 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete 1957. június 27–29-én ülésezett. Révai József ezen támadta Kádár János politikai vonalvezetését.
- 18 Révai József: „Az októberi ellenforradalom és az ifjúság.” Társadalmi Szemle, 1957. 1. 58. old.
- 19 Románok és magyarok a nacionalizmus és sovinizmus ellen. Értelmiségi nagygyűlés Kolozsvárott. Magyarország, 1957. okt. 22.
- 20 Novobáczky Károly: „Baráti Példa.” Nagyvilág, 1958. 5. sz.
- 21 Vádirat a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésének büntette és egyéb bűncselekmények miatt Rácz Sándor és társai elleni bünygyben. Budapest Fővárosi Ügyészsége, 1957. Tük. Büll. 039. szám. Önálló füzetben Magyar munkástanácsok 1956-ban. Magyar Füzetek, 1986.
- 22 A tudományos emlékülés előterében Horn Emil összeállításában néhány tablón korabeli fényképeket, dokumentumokat és újsággözelemeket állítottak ki.
- 23 Többek között Kállai Gyula: „Az értelmiségről és kulturális politikánkról.” Népszabadság, 1957. aug. 4. – Ünnepi beszéd az Operaházban, 1957. márc. 16. stb. – Dobi István beszámolója az Elnöki Tanács működéséről az Országgyűlés 1957. május havi ülésén. Kossuth Könyvkiadó, 1957. – Marosán György a budapesti pártaktíván. 1957. jún. 9. – Beszéd az Operaházban, 1957. ápr. 4. stb. – Kiss Károly szekszárdi beszéde. Népszabadság, 1957. jan. 23. – „Az MSZMP – a munkásosztály forradalmi pártja.” Előadás 1957. május 6-án, Kossuth Könyvkiadó, 1957.
- 24 Szabó László előadásom elhangzása után telefonon közölte velem, hogy ő a Petőfi Kört név szerint sohasem említette cikkeiben. Ebben áramlat tevékenységének kriminalizálását.
- 25 Mezei András–Földesi József: Vaskerület. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1958. („Balogh Lajos, a Gheorghiu Dej Hajógyár párttitkára, erős csontozatú arcán árnyék suhant át. Nem tetszettek neki ezek az egyetemista dolgok. De nem szölt. Ugyis ő volt az, aki már régen nem értett egyet az írakkal, ő volt az, akit lehurrogtak és akit nem a legszebb jelzőkkel illeltek a Petőfi Körben.”)
- 26 Solyom József–Zeke Ferenc: Harcban az ellenforradalommal. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1957. – Szerzők szerint Nagy Imre okt. 23-án éjjel magával hozta „sleppjét”, az árulás vezérkarát. Név szerint említi Losonczyt, Jánosit és Tánccost. Megjegyzendő, hogy az állítás tényyszerűen sem felel meg a valóságnak, mert Losonczy és Tánccos nem volt ekkor Nagy Imre kíséretében.
- 27 Berkesi András: Októberi vihar, Hűség, Különös ősz című regényeiben említi a Petőfi Kört. Utóbbi művében például „dupla fenekű ládaként” jellemzi.
- 28 A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Kossuth Könyvkiadó, 1978. (A kötet szerkesztői Balogh Sándor, Jakab Sándor. Lektorok: Berecz János, Szabó Bálint.)
- 29 Válságos évek. Beszélgetés Balogh Sándor történésszel. Magyar Nemzet, 1981. okt. 21.
- 30 A válság napjai. Beszélgetés Molnár Jánossal. Közgazdász, 1981. okt. 15.
- 31 Moldova György: A változások őrei. Magvető Könyvkiadó, 1972. – Fejes Endre: Rozsdatemető. Magvető Könyvkiadó, 1965. – Darvas József: Részeg eső. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963.
- 32 A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. Akadémiai Kiadó, 1978.
- 33 A DISZ Petőfi Kör vezetőségének határozatát először közli Margocsy István az általa válogatott és szerkesztett Jöjjön el a te országod... című kötetben. Szabad Tér Kiadó, 1988. 307–312. old. Vö. még Baló György Berecz Jánossal és Hollós Ervinnel folytatott kerekasztal-beszélgetésével. Magyar Televízió, 1981. okt. 20. – Ugyanennek szerkesztett változatát lásd História, 1982. 6. sz.
- 34 Élet és Irodalom, 1979. dec. 15. Új Tükör, 1979. dec. 16.
- 35 Lukács György: Curriculum vitae. Válogatta és szerkesztette Ambrus János. Magvető Könyvkiadó, 1982.
- 36 Lendvai L. Ferenc: „A Lukács-viták változásai a felszabadulás után.” Mozgó Világ, 1985. 3. sz.
- 37 Rainer M. János: „Kulturális és ideológiai viták: az Irodalmi Újság 1953–1956.” Jelenlét (az ELTE alkotókori folyóirata) 10., 11–12., 13. sz. folytatásokban. 1982–1984. – „Írás közben, Viták az Irodalmi Újságban 1956 előtt.” Mozgó Világ, 1983. 8. sz. – „Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén.” Századvég, 1987. 4–5. sz. – „A kongresszus szelleme. Irodalom és politika 1956 tavaszán.” Világosság, 1989. 2. sz.
- 38 Györfly Miklós: „A Bagoly nappal.” IPV, 1988. (Elhangzott a Kossuth Rádióban, 1986. június)
- 39 Vö. Szabó Miklós nyilatkozata. In: Borsányi Katalin, Szólampórák. Láng Kiadó, 1989. 208–209. old.
- 40 Galgóczi Erzsébet: Vidraves. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. – Vadász Ferenc: Nyugtalanosságok nyara. Magvető Könyvkiadó, 1979. – Spiró György: Álmodtam neked. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. – Karinthy Ferenc: Budapesti ősz. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. – Gergely Ágnes: Stációk... 1983.
- 41 Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. Kossuth Könyvkiadó, 1986. (Harmadik kiadás)
- 42 Berecz János 1986-ban a Magyar Televízió Velünk élő történelem című sorozatának 1. adásában.
- 43 „Történelmi utunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történelmi okairól.” Társadalmi Szemle, 1989. évi különszáma. 28. old.
- 44 A jobboldali nézetektől az osztályarulásig. Adalékok Nagy Imrének és csoportjának elméleti és gyakorlati tevékenységéhez, 1947–1956. Kossuth Könyvkiadó, 1958.
- 45 Zinner Tibor: „Adalékok a Magyarországi koncepciók peréhez.” História Klub-füzetek 3. Székesfehérvár 1989. 7. old.
- 46 Vö. Hegedüs András: A történelem és a hatalom ígézetében. Kossuth Könyvkiadó, 1988. Hegedüs András megkülönbözteti a nemzeti-demokratikus ellenzékét és a pártellenzékét. Többedmagammal a Petőfi Kört a pártellenzék részének tekintem és a demokratikus ellenzék 1956-os létezését vitatom.
- 47 Mészáros István, „A művészet nemzeti jellegéről.” Új Hang, 1956. 9. sz. 56–62. old.
- 48 Lásd Századok 1956, illetve Vita, bírálat. Irodalmi Újság, 1956. október.
- 49 Az utalás Andics Erzsébetre vonatkozik.
- 50 Déry Tibort 1957. november 13-án az államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való irányító részvétel miatt 9 évi börtönbüntetésre ítélték. 1960. április 1-jén amnesztiával szabadult.
- 51 A kommunista írók és művészek 1955. október 18-án kelt memorandumát, melyet a MDP Központi Vezetőségének küldtek meg, 59 személy írta alá. A memorandum szövegét lásd az Irodalmi Újság 1956. október 6-i számában.
- 52 1955. december 6-án a Vasas színházban tartott „munkás-aktíván” Kovács István, az MDP budapesti bizottságának első titkára, az írók elleni határozott fellépést követelte.
- 53 Az SZKP XX. kongresszusa 1956. február 14–25. között tartotta ülését.
- 54 Az MDP KV-nek ülése 1955. április 14-én Nagy Imrét kizárta a Politikai Bizottságból, a Központi Vezetőségből, illetve minden funkciójából visszahívták.

(Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Tóth Pál Péter)